

НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

ДР. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ

видавництво
ЮРІЯ ТИЩЕНКА

ПРАГА
Лісовський

Д-р М. АНТОНОВИЧ

- I. Історія України I.
Княжа доба.
- II. Історія України II.
Литовсько - руська
добра.
- III. Історія України III.
Козаччина та геть-
манщина.
- IV. Історія України IV.
Нова доба.

ПРАГА
МСМХLI

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»
Ч. 2.

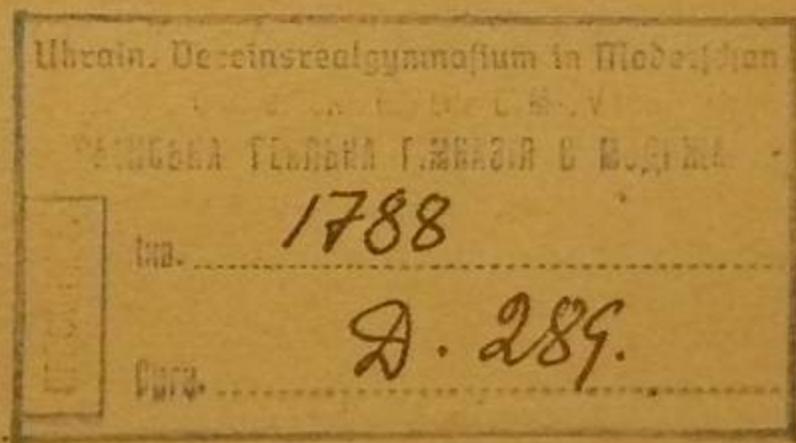

Др. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

т. II.

(ЛІТОВСЬКО-РУСЬКА ДОБА)

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 2000 примірників.

Друкарня „Книгтіск“, Прага XIII.,
Самова 665.

1. Віки XIV.-XVI. в українській національній свідомості.

В уяві широких кол українського суспільства представляється власна історія і досі в виді розірваних епізодів Київського й Галицько-Волинського князівства та Козаччини. Тих добрих 250 літ між смертю останнього нащадка короля Данила (1340) та першими потужнішими виступами козаків якось немов зникають із нашої свідомості й з того скарбу історичних традицій, на якому витворюється сучасне національне обличчя Українця. Революція 1917. року і слідуюча за нею національна боротьба, оживили інтерес суспільності до історичних епох, коли живіше проявлялось власне державне життя, але часи, коли Україна творила складову частину Великого Князівства Литовського, опинились поза дужками зацікавлення. Очевидно, зовсім не заслужено. Трактуючи XIV—XVI. віки, як добу литовської державності на наших землях, повоєнне суспільство занадто виходило з заложення національної політичної організації, що сьогодні творить ідеал кожного народу. Під цей ідеал часи панування Гедиміновичів, розуміється, не

підходили. Але пристосовувати до Середньо-віччя сьогоднішні погляди на державу і сучасні ідеали національно-політичного буття більше, ніж необережно. Державне чуже ім'я покрило наш народ: в Європі XV—XVI. віків під «Литвином» розуміли людину православної віри, що говорить руською мовою (руською — в значенню україно-білоруською). В такому розумінні вживався в цій частині термін «Русь, руський» і надалі). Більшість держав Середньо-віччя основувались не на національнім, а універсалістичнім, або династичнім принципі і заміна назви не тільки не була рідкістю, а часто навіть умисне заводилася для урочистості і піднесення авторитету володарів. Гордість на народне ім'я в теперішній формі не існувала. Німецькі цісарі рахували відзначенням для себе титул «римського патриція» і з власного бажання назвали свою державу «римською». Цілі Середні віки існували «Священна Римська Імперія» і «Римляне» — а це державне поняття ховало в собі нації німецьку, італійську, чеську і т. д., які зовсім не почували себе поневоленими. Кожна з них, ба й кожна провінція і кожне місто, мали свої окремі права та закони, що їх дотримувати було моральним обовязком найвищої влади. Середньовічна держава не знала централізації і безумовного бюрократичного підпорядковання, й тому могла забезпечувати мирне співжиття національностей. Вічні усобиці у «Римськім ціарстві» мали причиною суперництво пап з імператорами,

боротьбу міст проти князів, чи цісаря, але не національний антагонізм Італійців та Німців. Так і в державі нащадків Гедиміна, державне ім'я покривало народні ріжниці. Ще на самім Люблинськім Соймі 1569. р. говорив перед Поляками Ян Хоткевич, староста жмудський: «Волинь від віків заселена нашим народом литовським». Але внутрі визнавались свої ріжниці — Велике Князівство Литовське складалось із Жмуди, Литви, Руси; по містах був і німецький елемент. Права поодиноких провінцій і міст, що давали їм повне внутрішнє самоврядування твердо дотримувались великим князем. І коли часом здибаються в джерелах вістки, що вказують буцім-то на якусь ріжницю між Литвою та Руссю, то вони стосуються другорядних внутрішніх а то й особистих справ. Коли канцлер Ольбрахт Гаштольд обурювався, що «нова людина, подліт кондіції, Русин, син мізерного князівського роду» (1529), Константин Острожський, дістав один із найголовніших урядів у державі, троцьке воєводство, то не можна забувати, що союзником і приятелем волинського магната був Радзивіл — такий же самий Литвин, як і Гаштольд, а аргументи цього останнього були наявні виключно особистими мотивами родового суперництва. Якщо додати до цього ще повну культурну асиміляцію Литвинів, то стане зрозумілим, чому провідна верства Великого Князівства зуміла при збереженні всіх етнічних особливостей кожного поодин-

нокого народу виробити загальне «литовське» державне почуття та патріотизм. Це не дає тепер права трактувати, як поневолення, той довгий час у нашій історії, коли ми самі себе називали «Литвинами». Литовська доба була іншою формою нашої держави, аніж Київська чи Галицько-Волинська, але тільки формою. Державне хотіння Українців знаходило свій вислів у обеднанні довкола династії Гедиміна.

I Велике Князівство Литовське мало свої внутрішні межиусобиці, то в виді династичної боротьби, то бунту вельмож — але ніразу не можна ствердити там якоїсь національної боротьби литовського і українського елементів. Ще менше помітна ріжниця між Українцями та Білорусами. Етнічно вона неперечно існувала, але політично і національно ніяк не виявлялась аж до XIX. століття. Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду, але для правильного зrozуміння цеї доби необхідно відмовитись від сучасних уявлінь про державу, як про необхідно національний утвор. «Наше государство християнське руське велике княжество литовське»*) було предметом любові і патріотизму українського народу.

---

*) Вираз київського бродіякона Іоакима перед парем Іваном IV. Грозним у Москві 1582. Так називав Українець державу з королем-католиком на чолі в очі православному цареві, що претендував на титул «всєя Русі».

2. Початки Литовсько-Руської держави.

Перші певні писані звістки про литовські племена подибується в наших літописах київської доби. З них виходить, що Литовці стояли в певній залежності від Києва. Звістки хроністів про данину, плачену Києву віниками, очевидно, не можна брати буквально: це було кепкування багатого купецького міста над убогими лісовими околицями, віддаленими від усіх торговельних шляхів. Край, заселений литовськими племенами, був густо вкритий лісом і населення через те мусіло, принаймні на перших порах, концентруватися по берегах річок, де траплялися незалісні місця. Головним його заняттям було хліборобство, а тільки такі незалісні галечини були доступні примітивній сільськогосподарській техніці тих часів. Литовські племена замешкували глибину континенту, ніде не доходячи до моря. Над берегами Балтику сиділи вузьким пружжком фінські риболовні народці (Кури, Ливи) зі значно більше розвинутим мореплавним інстинктом. Правдоподібно, і внутрі країни сиділи Литовці, бодай частинно на теренах, з яких вони перед тим витиснули Угрофінів.

Головні племена литовської мовної групи були *Пруси* (на землях теперішньої східної Пруссії), *Ятвяги* (між річками Прегелем та Німаном до Бугу на півднє), *Корсь* (на Курляндськім півострові), *Жмудь* (над долішнім Німаном), *Литва* (над середнім Німаном та Вілією), *Жем'ола* (між Вілією та Двіною) і *Лет'ола* (на північ від Двини). При наймені між декотрими з цих племен і словянськими етнічними групами, існували вже на світанку історії в IX—XI. віках близькі звязки. Є дані припустити, що літописні словянські Кривичі, які не тільки лягли в основу теперішнього білоруського народу, але й великим колонізаційним рухом в доріччя горішньої Волги, найбільше причинились до асиміляції фінських племен на території теперішньої Росії, були самі пословянщеним литовським племенем. На кожен випадок ще за історичних часів сягали Литовці значно дальнє вглиб континенту на тепер білоруські землі. Вже за литовської держави підлягли вони асиміляції на користь Словян. Головні міста Литви — Вільно і Троки — тепер етнічно білоруські, тоді лежали на литовських теренах. Тому що Словяни мали вже розвинене міське життя, були вони більш придатні до урбанізації, ніж Литовці і згадані осередки відіграли якраз найбільшу роль при білорусизації долин Німану та Вілії.

В тягу XII—XIII. в., по мірі розпаду та ослаблення поодиноких українських князівств, вістки про литовські племена стають усе частіші.

Грабіжні напади їх, навіть на далекі Подніпров'я та Сіверщину, стають частим явищем. Особливою дикістю виріжнялись Ятвяги, з котрими довелось уперто боротися сумежній з півдня державі Галицько-Волинській. Ця експансія Литовців була не лише наслідком ослаблення українських князівств, але й порівнююче густішого населення литовських земель, особливо після татарського нападу, коли мешканців на Подніпрові поменшало. В тім часі — XIII. століття — можна зауважити серед Литовців вже деякий культурний поступ, який виявився передовсім у суспільній диференціації: в літописах українських та хроніках німецького Ордену згадуються численні «рікси», або «кунігаси», але вже сама чисельність їх змушує думати, що влада цих перших литовських ватажків була невелика. Про перемогу брата Данилового, Василька, над Ятвягами під Дорогичином 1248. говорить літопис «убито бисть князій Ятвяжських сорок». Видимо, були це просто торговлею або воєнним грабунком збагачені землевласники, що силою свого більшого маєтку здобули певне значіння серед своїх соплеменників. Появляються вістки і про литовські села і навіть укріплени пункти, як Ворута в Литві або Твериметь у Жем'олі (1252).

Ці початки політичної організації, однаке, не вистарчали на серйозні завдання часу, перед якими стояли литовські племена. Розріжнені дрібні ватажки, з яких ніоден не тур-

бувався долею другого, опинились проти двох німецьких рицарських Орденів, що майже рівночасно осіли на обох кінцях литовських етнічних теренів (Меченосці в Ливонії 1202, Німецький Орден у Прусії 1230). За зразковою воєнною організацією рицарів стояло шляхетне суспільство всеї Європи; рік річно зявлялись цілі відділи з Англії, Франції та Німеччини, щоби взяти участь у походах і грабунках Литви під популярним гаслом навертання поган на християнство. Одночасно з походами і грабунками йшла і правильна колонізація: рицарі закладали міста, муровані замки, заликали в країну купців та ремісників і таким чином запевнювали за собою назавше раз захоплений клаптик землі. Перевага європейської фортифікаційної техніки, перевага заливних панцирів та зброї і врешті значна влада великого магістра, яка (особливо після обєднання обох Орденів 1237.) дозволяла йому концентрувати на відповідну ціль великі сили, все це разом уявляло собою таку потугу, мірятися з якою племінним ватажкам було зовсім не можливо. Рятунок був лише в звязку зі сумежними словянськими князівствами. Словяни мали вищу воєнну і фортифікаційну техніку, яка уможливлювала їм лекше витримувати конкуренцію зі західною Європою, а головне виробили вони в постаті дідичних князів форму політичного життя, що скупчувала довкола себе всі сили країни. Тому спроби литовських племен у першій половині XIII. ст.

сполучитися зі Словянами, носили вигляд піддання. Так пробувала Летгола приєднатися до Полоцького князівства, а Пруси до володарів Поморя Святополка та Мстивоя. Але ці державки були самі за слабі і не могли достачити оборони ще й іншим: німецький натиск був лише почасті задержаний. За той час, однаке, встигла зрости і зміцнитись державна організація центральних племен — Жмуді та Литви.

Ці два племени межували якраз із найслабшими білоруськими уділами, скалками багато разів переділеного Полоцького князівства (Друцьк, Слоним, Волковиськ). Володарі таких маленьких земельок по силі і значенні нічим не відріжнялися від литовських ватажків. Постійно закликали одні одних на поміч у своїх чварамах із соплеменниками, організовували разом розбищацькі походи та заходили між собою в подружні звязки. Погляди на князя, як на дідичного володаря, почали перешеплюватись і Литвинам, аж поки вдалося одному з ватажків вибитися понад інших. Був ним *Мендовт*, син Рингольта (коло 1240—1263). Столицею його став Новгородок Литовський, як уже зі самої назви видно — словянське місто. Влада Мендовта до 1250-их рр. поширилась, крім Жмуди і Литви, на білоруські міста — Волковиськ, Слоним, Гродно та Полоцьк, а теж і українські пинські князі призначали над собою його зверхність із страху перед королем Галицько-Волинським Данилом. Значно до-

помогла Мендов'ові боротьба, яку розпочав у цей час Данило з Ятвягами. У Ятвягів була особливо сильно закорінена система малих ватажків. Єдиновластні заміри Мендов'я стрінулись тут із найзавзятішим опором та вічними повстаннями. Знищення Ятвягів, як наслідок методичних походів та колонізаційної діяльності Данила, звільнило Литовсько-Руську державу від одного з небезпечних ворогів. Мусів швидко злагодити це і сам Данило, бо в рр. 1252—1253. розпочав він у союзі з польськими й мазовецькими князями та орденськими лицарями війну проти Мендов'я. Рівночасно вибухло проти нього повстання місцевих ватажків на Жмуді. Але мирний трактат з р. 1255. закінчився зближенням двох найбільших східнослов'янських володарів. Син Данила, Роман, дістав, як князівство під зверхністю Мендов'я, Новгородок, Слоним та Волковиськ, а другий син Данила, Шварно, одружився з доночкою литовського князя. Ще раніше (1251) замирився Мендов'я з Німецьким Орденом і для виду приняв навіть християнство та королівську корону від папи Інокентія IV. Це все було, однаке, для нього не більше, як засіб виплататись із скрутного положення. В 1261. р. Мендов'я знову вирікся християнства і розпочав боротьбу з лицарством, скориставшись тим, що велике повстання Прусів та Жем'єли звязало Ордену руки. Не вдалось, проте, Мендов'ові скористатися овочами своєї зручної політики: змова дрібних литовських і

руських володарів позбавила його життя під час походу на Брянське князівство.

Після смерті Мендовга розпочалась у його державі боротьба між руськими й словянізованими елементами, що змагали до вдержання обеднуючої спадкової зверхньої влади, та погансько-литовськими сторонниками давньої незалежності дрібних ватажків. На чолі перших стали син Мендовга *Войшелк* (1264—1267), не лише православний, але й пострижений на власне бажання у ченці, та син Данила, *Шварно* (1267—1270). Войшелк, признавши залежність Литви від волинського князя Василька, опанував був Новгородком, але передав владу Шварнові, а сам вернувся у монастир. Передчасна смерть Шварна і майже рівночасне убивство Войшелка князем Львом (1267) дали владу в руки поганській реакції. Енергійний *Тройден* (1270—1282) пробував спертись на етнічно-литовські елементи у боротьбі з Орденом та населити пруськими колоністами міста на пограниччі Галицько-Волинської держави. Наслідком було, очевидно, розслаблення державної організації відповідної зростання значіння дрібних ватажків. На чисто литовській Жемуді місцеві кунігаси заснувалися так сильно, що зберегли свою незалежність аж до часів Витовта. Тому, не дивлячись на поодинокі перемоги Тройдена, здушив Німецький Орден повстання Прусів (1283), а Ливонські рицарі знову підбили Жемгулу (1270). Цілий ряд зісловянщених князів, литовського

походження, став на своїх білоруських воло-
стях зовсім незалежним від володаря Новго-
родку, як напр. Ерден у Полоцьку та Ви-
тебську (відомий 1264—1266) або Бурківид
у Волковиську (1289).

З кінцем XIII. в., однаке, виступила нова
династія, походженням від Лютувера (згада-
ний 1291), буцімто маршалка Тройденового,
яка виразно сперлася на руські елементи кня-
зівства і завдяки цьому встигла не лише за-
держати німецький натиск, але й збудувати
на сході Європи велику державу. Перший ви-
датний володар цього роду, Витен (1293—
1316), у своїй боротьбі з Орденом завше стояв
на чолі війська «литовського і руського», як
це відзначували німецькі хроністи. Очевидно,
присутності вишколеного українського і біло-
русського вояцтва треба приписати не лише
упорядковання вигляду литовського ополчення,
що досі уявляло собою нефоремні купи, але й
введення рицарських звичаїв — турнірів та
герців перед боєм. Військо Витеня могло вже
не лише плюндрувати ворожу країну, але й
проводити облоги міст, штурми укріплених
замків та давати рицарям правильні успішні
бої. Так 1298 р. розбито рицарів над р. Трай-
дерою, а 1320. погромлено самого великого
магістра Ордену під Мідниками. В самій Литві
повстають камяні замки та обмуровані міста,
як Ковно, Вільно, Троки, Ліда. Военно-обо-
в'язані мешканці відбували там по черзі сторо-
жеву і боеву службу. Поволі витворювалась

ця сильна здатна військова організація Литви-Руси, що впливала притягаюче на сусідні білоруські та українські землі, гарантуючи їм оборону від ворога та упорядковання внутрішніх відносин.

Значіння руського елементу назовні репрезентувалось становищем першої після князя, особи в державі *Давида старости Гродна*, жонатого з доночкою Гедиміна, начальника найбільш виставленої на польські та німецькі напади фортеці. 1314. відбив він рицарів від Новгородка, 1323. розбив ливонських меченосців під Псковом та спустошив країну аж до самого Ревалю. Серед суто литовських кругів були натомість невдоволені особливо на Жмуді. Вони купчiliсь довкола Тройденового сина Пелюзи, який у боротьбі проти Вітеня сперався на Німців. 1314. попав він у полон Гедимінові і був скараний смертю.

Приналежність до Литовської держави втягала українські землі в боротьбу з цілим європейським рицарством. Але ця боротьба мала в ті часи свій сенс. Давнє торговельне значіння Чорного моря часів Київської держави сильно підупало. Крім того до нього не було й доступу через кочові татарські орди в степах. Вихід на торговельні шляхи Балтійського моря став таким чином дуже важним, а його якраз закрив войовничий Орден. Коли пригадати собі, що в ці часи центр українського життя властиво находився у північно-західнім розі етнічної території, яка й комунікаційно звязана

з водозбором Балтику (система Сяну—Бугу) — то значіння боротьби з рицарями стане ясним. На власних українських землях під цей час не було ніякого життєздатного політичного осередку. Галицько-Волинська держава після смерті Юрія I (1308) швидко хилилася до упадку. Дрібні князьки Київщини та Сіверщини зійшли на степень простих землевласників під татарською зверхністю, і побіч хліборобства промишляли розбоями. Нарешті автономні сільські громади Поділля, які взялись були після Батисвого походу (1240) «сіяти на татар хліб і просо» теж починали відчувати прикрість свого положення. Золота Орда була вже сильно ослаблена, хани мінялися часом кілька разів річно, але кожен панував досить часу, щоб встигнути стягти данину. Хабарництво і надужиття татарських урядовців-басаків, грабунки поменших степових орд, що не визнавали нічесі зверхності — все це змушувало і татарських людей оглядатися за міцнішою владою. В додатку намітилася на заході консолідація Польщі, під управлінням зручного Володислава Локетка (1306—1333). Політичне обєднання ставало потребою моменту і не диво, що до нової литовської династії на чолі сильного війська привязувались на Україні великі надії. Збирання нею роздроблених земель прибрало переважно характер добровільного, безкровного.

Розпочав це діло на велику скалю брат і наступник Витеня, Гедимін (1316—1341). До

приєднаної вже давніше (1307) Полоччини долучив він ще землі Менську, Вітебську, Турово-Пінську з Поліссям, а під кінець свого панування і Волинь. Щодо двох із цих приєднань, можна ствердити вповні мирний характер. Син Гедиміна, Ольгерд, одружившись з єдиною спадкоємницею останнього князя Вітебського, оділичив цілий уділ; другий син князя, Любарт, теж порівнявся з галицько-волинськими володарями і вже 1325. осів у Луцьку. Після отруєння Юрія II. Болеслава (1340) закликало його місцеве боярство само на опорожнений стілець короля Данила. Силоміць, правдоподібно, одірвала Литва від Галицько-Волинської держави Підляшша з Берестям, Мельником та Дорогичином. Занедбував натомість Гедимін Жмудь з її вічно зворохобленими кунігасами і, мирячись 1338. з Орденом, дав рицарям вільну руку воювати цю землю. Руські території складали дві третини всіх володінь Гедиміна і сам він себе титулував королем Литвинів і Русинів „*rex Litwiniorum Ruthenorumque*“. Експанзія його на схід почала суперничати з московськими претенсіями Івана Каліти у впливах на Псковську та Новгородську республіки. З р. 1335. маємо звістку про першу ворожнечу Литви з Москвою. Але головну увагу мусів скupити Гедимін на заході, де й осягнув значні політичні успіхи. Вже Вітенъ помагав ризьким міщанам у їх повстанню проти рицарів; Гедимін увійшов у тривале порозуміння з вростаючими

у пір'я німецькими містами балтійського побережжя, членами ганзейського союзу. 1328—1330. вдалось йому при допомозі міста Риги сильно спустошити Ливонію. Міста були зацікавлені у розвиткові мирної торговлі зі східноєвропейським запіллям і рікрічні походи «райзи» хрестоносців з війнами і грабунками дуже перешкоджали купцям та ремісникам. Інтереси німецької ганзи*) покривались тут з інтересами Литви-Руси і в німецький наступ на схід було внесено роздвоєння. Дальшим союзником став, загрожений рицарями, польський король Володислав Локетек, якому Гедимін поміг до перемоги над Орденом під Пловцями (1331).

Як супроти католиків, так і супроти православних, дотримувався Гедимін повної толерантності. У його новій столиці Вільні існували монастири домініканів та францисканів. Майже всі сини володаря переженилися з православними князівнами, а дехто й перейшов на православну віру. Зовсім у стилі давніх політичних традицій Київської Руси поділили сини Гедиміна після його смерти усю державу між собою на сім уділів.

---

*) Середньовічний німецький торговий союз північних приморських міст, які в силу своїх привileїв творили властиво незалежні республіки. Головними членами ганзейського союзу були Бремен, Гамбург, Лібек, Штадльзунд та Данциг.

3. Часи могутності. Ольгерд та Витовт.

Заходила небезпека, що Литовсько-Руська держава, як колись спадщина Ярослава Мудрого, роздізеться на окремі складові частини. Небезпека здавалася тим більшою, що кожна земля — Волинь, Турово-Пінщина, Полоччина і ін. жили властиво своїм окремим життям і мали кожна свої звичаї та закони. Однаке, якраз тут і виявилась позитивна сторона політики правлячої династії, пізніше сформульована у відомім реченні «ми старини не рухаємо, а новин не уводимо». Литві залежало лише на воєнних силах країни. Весь військовий стан діставав земельні наділи і право на деякі безплатні роботи в боку селян, але мусів, зате, безумовно ставитися до походу на перший же заклик князя. В разі непослуху землю відбerralося. Позатим ціла самоуправа залишалася в руках тубільців, які й далі самі керували своєю землею. Князі, сини Гедиміна, просто стали на місце колишніх Рюриковичів. Користи, які мали зокрема українські землі від зеднання з Литвою, вже було згадано, а коли при цім правитель гарантував усі місцеві особливості і звичаї, то ясно, що в скрутну

мінуту гровячого розпаду держави доосередні сили мусіли перемогти. Як репрезентанти цих сил, виступили в союзі два найздібніші сини Гедиміна, Ольгерд та Кейстут. На спілку захопили вони Вільно, вигнавши свого нездарного наймолодшого брата Явнута, і поділили між собою владу в державі. Кейстут дістав околицю Трок, Чорну Русь та Підляшшя, Ольгерд решту, головно білоруських та українських земель, зі столичним містом Вільнем та титулом великого князя. Володіння Кейстута відрізали литовську Русь від земель христоносців і на них спала головна вага боротьби з рицарями; Ольгерд помагав братові, але звязаний другими справами не завше мав до цього можливість.

Панування Ольgerда (1341—1377) було часом дальнішого територіального зросту Литовсько-Руської держави. Помимо вже згаданих обставин, що диктували українським землям обєдання довкола одного міцного осередку, багато у цій широкій експанзії треба приписати і на рахунок особистих здібностей Ольгерда — в першу чергу видатного політика. Зовнішні умови для Литви-Руси були зовсім не такі сприятливі. Крім щораз зростаючого натиску рицарів (часи великого магістра *Вінриха фон Кніпроде* 1351—1382 вважаються часом найбільшого розцвіту Ордену), треба було боротися і з претенсіями Поляків на спадщину Галицько-Волинську. Вже 1340 захопив був польський король *Казимир Великий*

(1333—1370) Сянічину а 1349 і майже всю Галичину. Покликаний місцевою аристократією Любарт зміг утриматися на багатшій Волині, де по давній традиції українське боярство вірно трималось своїх князів, але він постійно потребував помочі з Вільна. Нарешті зрист сили Московського князівства змушував і з північно-східнього боку рахуватися зі серйозним ворогом. Ольгерд мусів у повній мірі відчути невигоди географічного положення, відкритої з усіх боків, України, але за його часів вона не була легендарною чайкою при битій дорозі, а навпаки свою завше готовою військовою організацією сама була пострахом сусідів. Передовсім довершилося обеднання України довкола династії Гедиміна. В 1357. р., скориставшись внутрішніми заворушеннями у Брянську, найзначнішому місті тодішньої Сіверщини, заволодів Ольгерд всею країною до горішньої Оки. І тут носило приєднання характер добровільного піддання, бо більшість місцевих дрібних Рюриковичів залишилась далі на своїх уділах, тільки Чернігів та Брянськ подарував Ольгерд своїм синам: Дмитрові і Константинові. В 1362 р. вирушив Ольгерд на Татар і погромив їх на Синіх Водах. В наслідок цього успіху, не лише Київщина, але й Поділля стали складовими частинами литовської Русі: в першій із цих земель осів син Ольгерда, Володимир, а Поділля віддав великий князь своїм племінникам, чотиром братам Коріятовичам. Наслідком цього походу була довготривала ворож-

неча з Татарами, однаке не страшна з огляду на занепад Золотої Орди. Крім того йшла ця ворожнеча по лінії життєвих інтересів України.

А на західних українських землях кипіла уперта боротьба з Польщею, головним героєм якої був, старанно підпомаганий Ольгердом, Любарт. Аж у рік смерти великого князя (1377) дійшло, після змінливої сороклітньої боротьби, до остаточного поділу: Галичина з Холмом і Белзом відійшла до Польщі — Волинь та Підляшша залишились при Литві і надовго стали осередком українського національного життя. Луцьк відігравав навіть побіч Вільна ролю неначе другої столиці; забігаючи вперед, можна пригадати, що урочиста королівська коронація Витовта в присутності самого цісаря Сигізмунда мала відбутись у Луцьку. Супроти Московщини провадив Ольгерд тактику оточення, стараючись розтягнути свій вплив на російські державки — Рязань та Тверь, і таким чином взяти Москву в кліщі. Доходило за впливи у цих землях, Новгороді та Пскові, і до збройних конфліктів. Року 1368. напав Ольгерд несподівано на Москву, розбив московське військо на ріці Тростні і спалив саму столицю. Реальним наслідком цеї і пізніших воєн (1370, 1372) був протекторат над стратегічно-важним Смоленським князівством та виразна перевага Гедиміновичів на сході Європи. Провідною верствою у державі Ольгерда в чисельнім, культурнім та політичнім відношенню став аристократичний елемент українсько-білорусь-

кий, або зрущений литовський. Сам великий князь приняв, правдоподібно, православну віру і в цій же вірі виховалось майже все його потомство. Поодинокі Гедиміновичі, що сиділи на дрібніших українських уділах, відріжнялись від сумежних із ними князів Рюриковичів хіба лише згадками про своє походження. До того ще й пам'ять про пізніше приєдання України не затерлася і вона, відділена від ядра держави т.зв. «корінної Литви» (литовсько-білоруських етнічних теренів з українськими Підляшшам та Поліссям) тяжко проходимими Припятськими болотами, назавше лишилася на становищі області *аннексу*, що держалася великого князівства лише поки сама того хотіла.

Полишаючи місцевим елементам монополь у самоврядуванні, великий князь все ж зберігав за собою значний особистий авторитет. Влада його над можновладцями і князями носила ціх патріярхальної: без згоди сюзерена не могли його підручні, не тільки розпоряджатись своїм земельним майном, але навіть видавати доньок заміж. Нижчі воєнні верстви, нащадки колишніх бояр та дружинників, в свою чергу стояли в такій самій залежності від князів, можновладців та великокняжих урядовців, підлягаючи їх судові та складаючи їх почоти на час війни. Цю систему гієрархічної залежности за її аналогією до лицарського державного устрою в Європі в останніх часах названо *литовським феодалізмом*.

Після смерти Ольгерда, як і після смерти Гедиміна, але значно слабше, заворушився

місцевий партікуляризм. Носіями його стали князі з правлячого роду, що скористалися династичною усобицею. Столицю Вільно і велико-князівський титул залишив Ольгерд своєму синові Ягайлові (1377—1392, як великий князь литовський, 1386—1434, як король польський); цей останній швидко попав у непорозуміння зі своїм дядьком Кейстутом. 1381. Кейстут скинув Ягайла і сам опанував Вільному, але проти нього виступив Дмитро Корибут Сіверський. Незабаром Ягайло підступом захопив свого дядька в полон і звелів замордувати у вязниці (1382). Син Кейстута, Витовт, втік і, з допомогою Ордену та своїх числених прихильників на Жмуди, вів деякий час боротьбу з великим князем. У 1384 р. дійшло, однак, і між ними до замирення, при чому Витовт дістав Чорну Русь та Підляшшя. Наслідком цих заверюх, опинився Ягайло перед необхідністю, якимсь способом піднести авторитет велико-княжої влади. І тут найнаручнішою йому виявилається пропозиція королівської корони з Польщі. Після вступних переговорів із польськими панами у Креві, закріплених шлюбом Ягайла з королівною Ядвигою (1386) та його урочистою коронацією в Krakovі, дійшло до т. зв. Кревської унії, що так сильно вплинула на дальший розвиток Литви-Руси. Згідно з умовою, велике князівство просто втілювалось (інкорпорувалось) у склад земель польської корони. Це була спроба обєднати в уніфікаційнім дусі два такі несхожі на себе державні організми.

Далі зобовязувався Ягайло охрестити поганських Литвинів у католицтво. Для людей православної віри відразу робився виїмок, але католики ставали на упривілейоване становище, діставали від короля право необмеженого володіння своїми маєтками та першенство при роздаванні урядів. Ці постанови зовсім не значили, що більша половина населення держави стала за одним махом неповноправною: вони бо стосувались лише земель «корінної Литви» з їх мішаним литовсько-українсько-білоруським населенням. Головних українських земель з їх окремими князями та власними законами й привілеями обіцянки короля не торкались. Але було щось інше: дрібні бояри звільнялись від служб і судової підлегlosti панам та ставали дідичними власниками своєї землі на зразок польської шляхти. Литовсько-Руське мажновладство раптом побачило себе зрівняним в правах з польськими, залежними від шляхетської маси, панами. Чин Ягайла викликав страшеннє обурення серед вишого кругу аристократії великого князівства, а ця остання виявилась досить зорганізованою і сильною, щоби за себе постояти. Розпочався ряд змагань за зміну литовсько-польської унії, змагань, що протяглися більше ніж пів-століття.

Репрезентантом цих настроїв явився Кейстутів син, *Витовт* (1392—1430). Спираючись крім підтримки внутрі ще й на союз із Орденом, змусів він Ягайла признати його окремим великим князем литовсько-руським. По т. зв.

Острівській угоді оголошувався Витовт заступником короля для земель великого князівства. Панування Витовта вважається звичайно епохою найбільшого розцвіту Литви-Руси. Насамперед постановив енергійний і підприємчий володар зліквідувати територіяльні князівства поодиноких Гедиміновичів, в яких він після щойно минулих внутрішніх заворушень, не без підстави, бачив загрозу цілості держави. Вже Ягайло пробував вести акцію в цім напрямі та відібрав 1387. Полоцьк у Андрія Ольгердовича, але аж тепер переведено її з відповідною систематичністю. В рр. 1392—1393. усунув Витовт Любартовичів з Волині, Коріято-вичів з Поділля, наймолодшого брата Ягайловоого, Свидригайла, з Вітебську, Дмитра Ко-рибути зі Сіверщини та Володимира Ольгердовича з Києва. Це останнє місто дістав був Ольгердович *Скиргайло*, але після його недовгого панування (1394—1397) відійшло воно впрост до Витовта. Проте литовсько-руська монархія і надалі залишалась утвором дуже зближеним до федерації окремих земель. Витовт безумовно і надалі шанував провінціяльні особливості і не вмішувався в краєву самоврядування. Княжий намісник чи воєвода приходив замість попереднього династа Гедиміновича і перебирав його права й обовязки. Постанову Кревської унії про віддавання адміністративних посад лише католикам не виконувалось — правителями Київщини чи Волині і надалі були місцеві люди. І тут пояснення

скорого і легкого успіху Витовта. Суперники Гедиміновичів, місцеві можновладці, зискаючи на багатстві та значенню, розуміли, що саме в їх середовища будуть вибиратись ці воєводи та намісники, які мали заступити удільних династів. Тому вони підтримали централізаційні змагання великого князя. А рівночасно вирішувалось і давне геополітичне завдання України: походами на гирла Дніпра і до Перекопу 1396—1397. знову розширились її межі до Чорного моря. З другого боку здушив Витовт самостійність дрібних кунігасів на Жмуді. І що популярність великого князя в наслідок його централізаційних заходів тільки зросла, виявилося на зізді Витовта з великим магістром Ордену Конрадом фон Юнгінген на острові Салін, де русьек та литовське панство проголосило свого володаря королем. Тим, очевидно, зривалася фактично унія з Польщею, бо як пізніше висловлювали на Україні середньовічну політичну формулу: «коруна в коруну втілена бити не может». Далекосяглі честилюбні пляни Витовта перекреслила поразка у боротьбі з Татарами за опанування чорноморських степів над Ворсклою (1399). Прийшлося понизити тон і супроти Ягайла: в т. зв. «унії Віленській» (1401) визнавав себе Витовт знову довічним заступником короля в управлінні Литвою-Руссю. Після його смерті мало велике князівство повернути до польської корони.

Невдача над Ворсклою виявилась лише хвилевою перервою в зрості значіння Витовта;

незабаром відновив він Ольгердову політику закріплення за собою берегів Чорного моря, оточення Москви і боротьби з Орденом. Уступивши хрестоносцям, по миру в Рацьонжу, Жмудь (1404), розвязав собі великий князь насамперед руки на схід і в тому-ж році достаточно приєднав Смоленськ до своєї держави. Війна з Московщиною 1406—1408. наново підтвердила перевагу Литви на сході, не дивлячись на те, що багато переведених на маленькі володіння удільних князів під проводом Свидригайла зрадили і подались на московську службу. Не лише у Пскові та Новгороді засіли на княжих стільцях литовські ставленники, але й цілий ряд міст на етнічно московській території (Вязьма, Козельськ, Мценськ, Любутськ) попали в склад великого князівства, а володарі Твері та Рязані, визнали себе васалами Витовта. Кліщі довкола найгрізнішого ворога Москви затиснулись, аж нарешті князь її, Василь II. Темний, визнав себе «молодшим братом» господаря Литви-Руси (1426), в чому, очевидно, полягало признання своєї моральної залежності.

Зліквідувавши 1408. московську загрозу, звернувся Витовт проти Ордену. В союзі з Ягайлом вироблено спільний план кампанії. Незвичайно чисельна участь українського елементу в військах обох володарів свідчить, що широким кругам населення наших земель не було байдужим те, що діялось на гирлах торговельних шляхів Висли та Німану. З 15 литовських

полків походило 7 з етнічно українських теренів, а з 16 польських — 6 виставили Галичину та Поділля. Напад на Прусію в липні 1410. завершився небувалою поразкою хрестоносців під Грінвальдом; сам великий магістер, Ульрих фон Юнгінген, поліг у бою, а воєнна сила Ордену була зламана на завше. З рікрічними «райзами» на Литву настав кінець. Це використали в першу чергу німецькі прибалтійські міста для навязання інтенсивніших торговельних зносин зі східноевропейськими просторами. Заключений 1411. у Торуні мир, був досить почесний для рицарів: тільки Жмудь відійшла назад до Литви. Витовт розумів, що корона польська більше користала на знищенні ворога і хотів по можливості зберегти Орден, як противагу західному сусідові. Затривожена цею тактикою Польща, домагалася нового запевнення взаємного союзу. Так дійшло до унії в Городлі (1413), що помимо нових урочистих слів про «інкорпорацію» була великим успіхом сепаратистичних стремлінь Витовта. Не тільки він сам залишався до життя великим князем, але і його нащадки визнавались володарями Литви, якій таким чином забезпечувалося, хоч і підпорядковане, але окреме становище в «Короні польській». Крім того підтверджував Городельський акт упривлійоване становище католиків, хоч Витовт і далі роздавав на Україні дігнітарства православним місцевим панам. Ці дігнітарства формувались на зразок польських староств, каште-

ляній та воєводств, але вони ніколи не досягли тої одностайної закінченості, як у Польщі. Так, жмудський староста мав фактично права воєводи, найстаршим достойником Волині лишився не воєвода, а маршалок і т. д. Найвищими державними урядами вважались велике канцлерство, підскарбництво та воєводства Вільно й Троки. Далі приняла польська шляхта більше число панських родів Литви-Руси до своїх гербів, але цього не можна вважати за початок вживання гербів на Україні. Незалежно від Городельської унії іще перед нею існували на українських землях ріжні родові знаки.

Фактично почувся Витовт сильнішим від Ягайла самостійним володарем. В роках по Городельській унії розпочав він великостилеву колонізаційну акцію на чорноморських степах. Вже від 1409. р. вдавалось Витовтові садовити по своїй вподобі ханів у Золотій Орді. Багато інших татарських орд признали його зверхність і були усадовлені на Правобережжю. З метою опанувати морський беріг розбудував Витовт фортецю Акерман та укріпив Тавань над дніпровським лиманом. Розвинулась жива торговля з італійськими, в першу чергу генуезькими купецькими факторіями в Криму; теж і під політичним оглядом Кримський півострів попав у сферу впливів Литви-Руси. Широка хвиля українського хліборобського населення рушила в степи під проводом місцевого панства, зобовязаного охороняти це осадництво.

Станувши під кінець життя на вершку слави і могучости, хотів Витовт королівської корони, щоби таким робом забезпечити Литві на будуче окреме самостійне існування. Німецький ціsar Сигізмунд вхопився за цей проект, сподіваючись розбити, небезпечну для ціарства своєю потужністю, унію, та обіцяв сам коронувати Витовта. 1429. відбувся урочистий зізд у Луцьку: крім ціаря прибув цілий ряд інших європейських володарів. Але Поляки затримали послів із короною і близкуче товариство мусіло розійтися з нічим. Незабаром потім Витовт, вражений цею невдачею, помер.

4. Межиусобиця та остаточне оформлення унії з Польщею.

Після смерти Витовта, здавлені його залізною рукою, родові князі знову піднесли голову. Нехіть до Поляків, до затиснення унії та до запровадження у литовській державі шляхетської рівності, була для цих кругів особливо характеристична. Тому, не питуючи дозволу Ягайла, що саме перебував у Вільні, і прямуючи до зірвання унії з Польщею взагалі, піднесли магнати на велиокняжий стілець давнього бунтаря, наймолодшого Ольгердовича, *Свидригайла* (1430—1432). Незаслужено перейшов цей князь у історію, як заступник руського елементу: це був ставленник опозиційно настроєних князів, а вони мали опору на Україні з її довгим рядом дрібних місцевих династів Рюриковичів та Гедиміновичів. Отже честилюбиві заміри Свидригайла тільки збігались із плянами певних кругів українського суспільства. Серед найвірніших сторонників його не бракувало і Литвинів-католиків, як Монвид або Кежтайло; серед ворогів Свидригайла натомість находились такі чільні репрезентанти українського елементу, як майбутній князь київський Олек-

сандер Володимирович (Олелько), або князь Гольшанський. Сам Свидригайло ціле життя був католиком, а 1434. звелів навіть спалити на кострі православного митрополита Герасима, так що годі в нім бачити спеціального протектора православності. В усobiці, що 6 літ роздирала організм Литовсько-Руської держави, можна ствердити династичні мотиви боротьби двох претендентів за престол, можна добачати мотиви глибші — змагань удільних князів з центральним абсолютизмом і навіть спроби великого князя опертися на міста й міщен. Мотивів національних — боротьби католицької Литви з православною Руссю у цій межусобиці не було.

На перших порах панування Свидригайла, однаке, заносилося не стільки на межиусобицю скільки на війну з Польщею. Бачучи, що унія розлітається, хотіли Поляки відірвати до корони принаймні пограничні українські землі. Польське військо обсадило усі важніші подільські твердині, але Свидригайло взяв під стражу Ягайла, який все ще перебував у Вільні, і вимусив у нього наказ Полякам відступити. Ці, однаке, наказу не послухали, а звільнений з полону Ягайло влітку 1431. сам став на чолі великого війська, яке рушило на Волинь. Стримав його під своїми мурами добре укріплений Луцьк. Начальник залоги, воєвода Юрша, зруечно керував обороною і частими успішними вилазками тривожив Поляків. Після пятитижневої облоги мусів Ягайло з великими втратами

відступити назад. Це був неперечно великий успіх щойно інtronізованого революційним шляхом Свидригайла. Союз із німецьким Орденом, який він заключив у цім часі, здавалося ще більше скріпив його становище. Пруські рицарі спустили осінню 1431. північні частини Польщі. Загрожені на своїх власних землях, Поляки вирішили підрвати значіння Свидригайла зі середини. Вони навязали зносини з братом Витовта, Жигімонтом Кейстутовичем, князем стародубським. З невеликими силами заскочив Жигімонт (1432—1440), у спілці з кількома ображеними Свидригайлom магнатами, цього останнього в Ошмяні. Свидригайлові ледве вдалося втекти. Берестейщина з Підляшшям, Троки, Вільно і Жмудь відразу визнали владу Жигімента, якого оголошено великим князем. Однаке, решта земель трималися Свидригайла, він і не думав зрікатися найвищої влади, поновив свій союз із Орденом і межиусобна боротьба стала неминучою. Жигімонт знайшов собі союзників у Поляках, з якими заключив у жовтні 1432. у Гродні договір, в силу якого Литва знову проголошувалася частиною «земель корони польської», а Жигімонт, як давніше Витовт, призначався до життя її правителем з титулом великого князя. Рівночасно видав Жигімонт привілей, що ним проголошувалась рівноправність православних і католиків.

В грудні 1432. розбив Жигімонт Свидригайла під Ошмяною. Але близкучу сторінку в історії

межиусобиці творить боротьба за Поділля проти Жигімонтових союзників, Поляків. Героєм її був князь *Федъко Несвіжський**). Польському війську Яна Менжика з Домброви та Вінценца зі Шамотул міг український полководець протиставити лише невеликі замкові почоти та збиранину всяких степових бродників. Зате був Несвіжський майстром партизанської боротьби: несподіваними нападами і засідками зумів він зі своїми мізерними силами не лише відібрati назад Смотрич і Брацлав, але й шарпнути сильно польську головну армію на річці Мурахві коло Копистерину (1432). Вінцем його успіхів було здобуття хитрощами неприступного Камянця Подільського на весну 1433. Удаваним нападом виманив князь Федъко польську залогу з фортеці, розбив її, полонив команданта і вдерся до міста. Типовим для невміння Свидригайла розріжняти людей було несподіване увязнення цього героя пограничної боротьби. Після цього Поляки без труду заволоділи знову західним Поділлям. Король Ягайло зробив велиcodушний жест, випросивши у Свидригайла звільнення Несвіжського, але енергійний князь вже більше не станув на сторожі національних інтересів. Спалення митрополита Герасима мусіло ще більше настроїти Українців та Білорусинів проти Свидригайла, тим більше, що рівночасно Жигімонт виставив православним новий при-

*) Деякі дослідники, як *Михайло Максимович*, вважають князя Федъка членом роду Острожських.

вілей (травень 1434), який не лише ще раз гарантував їм повну рівноправність, але й оголосив для руських земель податкові пільги. Почався відхід поодиноких магнатів і цілих міст до Жигімента; особливо важним був перехід столичного Луцьку.

В таких обставинах дійшло до рішаючого бою між обома претендентами на великоруський стілець, над річкою Свентою під Вількомиром (1435). З допомогою польського відділу були княжі почоти та ливонські рицарі Свидригайла розгромлені до щенту. Єдиновластя хвиливо тріумфувало. До кінця 1438. опанував Жигімонт всею Литвою-Руссю. Спроба Свидригайла (1437) договоритися з польськими панами, при чому він обіцяв усі землі великого князівства передати по смерті короні польській, а негайно — відступити Полякам Волинь, не вдалася, і він мусів утікати на Волощину. Натомість, переможний син Кейстута, вважав зовсім недоцільним дотримувати свої, дані Полякам у хвилинах політичного безсиля, обіянки і відносини його з Кореною дуже швидко загострилися. Але й можновладство, яке за довгий час домашньої війни звикло до більшої свободи, вже не могло погодитися зі Жигімонтом, тим більше, що за жорстокістю, з якою цей останній старався скріпити великоруську владу, не стояла індивідуальність, подібна до Ольгерда або Витовта. Змовники під проводом волинського князя Івана Четвертинського та віленського воєводи Довгирда, вби-

ли Жигімента весною 1440. на його замку в Троках. Стерно влади попало остаточно в руки групи можновладців на чолі з Яном Гаштольдом та князем Гольшанським. Настала певна реакція удільної системи на українських землях. В Києві запанував вже згадуваний син Ольгердовича Володимира, Олелько (1440—1455), а на Волинь вернувся *Свидригайло*, щоб там дожити віку, як удільний володар, але з титулом великого князя (1442—1452). Не обійшлося тут без підтримки польських панів з Галичини, яким Свидригайло пообіцяв після смерти передати Волинь. Але назагал пануючим олігархам у Вільні вдалося опанувати ситуацію. Вони видістали з Польщі молодого сина Ягайлового, Казимира (1440—1492), якого проголосили окремим володарем литовсько-руським.

В Польщі королював у цей час *Володислав III. «Варненчик»* (1434—1444) і вступлення на трон його брата Казимира означало повне зірвання унії. Литовсько-Руська держава мала щастя, що сусіди, за виїмком втрати Поділля, не могли використати її довгі внутрішні нелади. Орден був уже за слабий, у Московщині самій точилася межиусобиця, а Польща вплуталася у гуситські і угорські справи. Однаке і провідники литовсько-руського можновладства виявили велику зорганізованість та енергію. Зовнішнім виявом міцного становища Литви-Руси було підкреслення дідичної влади Казимира «силою народження природженого володаря», а не призначеного з Польщі прави-

теля. Польським шляхотським поняттям про виборність зверхньої влади нанесено важкий удар. Але все ж велике князівство залишалось розлеглою, рідко населеною державою, майже без природніх кордонів. Між фізичною необхідністю мати міцний союз з кимнебуть із сусідів і задержанням створеного потужним можновладством ладу треба було знайти вихід. І його знайдено у формі «Берестейського компромісу» (1446) та персональної унії з 1447 р. Під примусом литовсько-руських панів заявив Казимир, що не потерпить на польськім троні іншого володаря, як тільки з роду Ягайлонів. І замість вбитого в бою з Турками під Варною Володислава III., вибрали Поляки своїм королем Казимира. Тепер уже і мови не могло бути про інкорпорацію до Корони: говорилося лише про братерський зв'язок двох країв під одним володарем. Але кожна держава зберігала власний устрій, військо, фінанси й зовнішню політику. Литовсько-руським панам крім того вдалося відібрати назад від Польщі Дорогичин та велику частину Ратенської волости, яка вернулася в склад Волині. В такім вигляді залишилася монархія Гедиміновичів поверх сотні літ.

5. Занепад Литовсько-Руської держави.

Що висліди обосторонніх переговорів з рр. 1446—1447. виявились такими тривкими, цьому сприяла в першу чергу політика самої Ягайловової династії. Дідичні господарі Литви-Руси знали дуже добре, що Поляки не допустять до зірвання хоч такої унії і тому затримували окремішність великого князівства: володіючи ним правом спадковости, вони знали напевне, що й виборна корона польська не може вийти з їхніх рук. Але Ягайлони жертвували відтепер значну частину своєї діяльності Польщі, а Литва-Русь мусіла собі виробити окрему найвищу інстанцію. Як такий повновласний орган, уконститувалися в перших роках правління Казимира «пани-рада» — кружок найбільших магнатів держави. Вони фактично правили великим князівством, провадили зовнішню політику та репрезентували його у дипломатичних зносинах. Серед панів-рад переважав католицький елемент із властивої Литви, але він дедалі більше перемішувався з українськими та біло-руськими родами; культурою ті й другі були однаково українцями, а повна релігійна толеранція затерала всяку ріжницю між православям та

католицтвом. Мішані шлюби були на порядку деннім. І коли з одного боку ряд литовських родів оселився й акліматизувався на Україні (Олика на Волині належала поруч Несвіжу та Біржишок до корінного родового маєтку Радзивілів; в Полоннім осіла одна лінія Гаштольдів), то з другого не бракувало і українських родин, що понабували собі посіlosti на властивій Литві та Жмуді, як київські Хоткевичі або Боговитини. Лише пани-рада мали всю повноту прав. Небагато зі старих родовитих князів (Острожські, Четвертинські) належали до їх кругу. По більшості нащадки Рюрика та Гедиміна в наслідок заходів Витовта та межиусобиці часів Світргайла збідніли і нераз знаходились у повній залежності від панів можновладців. Але все ж князі вибивались понад головну масу воєнного стану — земянство. Це останнє поділялось на багато ріжних категорій, як напр. значніші бояри панцирні, що виходили на війну з тяжким узброєнням, або менше значні — бояри путні, що вживались як посланці з вістками або поштою. І на Литві-Русі існували зїзди земян, подібні до польських соймів, але вони були вповні в руках можновладців. Пани займали вищі урядові пости воєвод та старост і, як велико-княжі урядовці, мали право судити земян. Під час війни вони провадили збройними силами країни, а за не послух міг воєнно-зобовязаний втратити свій земельний наділ.

Як уже згадувалось, перші початки управ-

ління олігархії були вдалі головно завдяки енергії канцлера Яна Гаштольда (†1458). В 1449. році відбито напад сина Жигимонтового, Михайла, що з допомогою Татар пробував здобути собі велиокняжий стілець і був навіть захопив Київ. Після смерти Свидригайла панирада, за допомогою колишнього оборонця Луцьку — Юрші, ввели військові залоги у головні міста Волині й так спинили в зародку всяку спробу Поляків заволодіти цею країною. Волинь одержала затвердження всіх своїх прав та привілеїв; тамошні князі та земяне легко помирилися з відсутністю удільного князя, впливі і значінням якого перейшли на представників їх верстви з якої призначались вищі земські достойники. Так само в Києві, після смерти Олелькового сина Семена, (1455—1470) призначено було воєводою Мартина Гаштольда, кревного Олельковичів, а землі гарантовано та-кож повну внутрішню самоуправу як і те що на всі уряди і дігнітарства будуть призначатись виключно особи місцевого походження. Але успіхам Казимира та його панів-рад судився незабаром кінець. Зовнішня ситуація Литовсько-Руської держави змінилася з кінцем XV. століття на гірше. Московщина, поборовши свої внутрішні чвари, виступила сильна і спаяна, як ніколи перед тим, під правлінням здібного політика Івана III (1462—1505). Іван знищив останні удільні державки в Росії, Новгород (1478) та давнього союзника Литви-Русі — Тверь (1485), скинув зверхність Золотої Орди

(1480), і від 1487. почав систематично напаству-
вати литовсько-руські володіння над Окою й
Угрою. Він дістав собі страшного союзника
в особі кримського хана Менглі-Гирея (1469—
1515). Визволившись зпід гегемонії Золотої
Орди, кримські Татари признали над собою
зверхність Туреччини (1475), і, забезпечившись
таким чином з півдня, розвинули незвичайну
войовничу енергію, рік-річно нападаючи та
плондруючи українські землі. Фортеці на бе-
регах Чорного моря були знищені; зникла й
осіла колонізація, що так многообіцюче по-
чала була розвиватись за Витовта. Етнічна
межа українського народу відсунулась про-
тягом кількадесяти літ аж у київське Полісся
та на Волинь. Сам Київ був 1482. здобутий
і страшенно знищений.

Падіння Новгороду і Твері, зміцнення Москви
й Криму — все це були важкі удари для Литви-
Руси, удари, які показували, що політика
держави вже не має таких енергійних і свідо-
мих цілі провідників, як давніше. Поміж
панами-радою точилися особисті сварки, а
давня здатна воєнна організація стала розхи-
туватись. Можновладці перші почали подавати
приклади непослуху, не виришаючи в похід на
господарський заклик. Участь у війні щораз
більше залежала від фантазії та доброї волі
поодиноких панів. Військо ставало таким,
як його змалював у першій половині XVI. віку
цісарський посол, барон Герберштайн. Литов-
ські пани збираються по його словам на війну

з великим запізненням, зіздяється тільки, щоб хизуватися пишною збросю та одягом, і побенкетувавши деякий час, знов вертаються додому. Але, не дивлячись на грізне положення держави, нехіть до Польщі лишалась серед величного панства незмінною. Вона виявилась у 1492. р., коли після смерти Казимира в Литві наслідував йому його син, *Олександер* (1492—1506), тоді як Поляки вибрали королем старшого його брата, *Яна Ольбрахта*. Тут знов, як і під час вибору Казимира і давніших сукцесій, проявлявся принцип спадковості, вироблений ще за Київської доби, себто велиокняжий стілець вважався власністю не однієї певної особи (напр. старшого сина), а цілої правлячої родини, отже всіх братів і синів князя. Староукраїнські політичні ідеї допомагали відрубності Литви-Руси. Після вступлення на престол видав Олександер привілей, яким сильно обмежено велиокняжчу владу на користь панів-рад, найбільш ворожого більчій унії з Польщею чинника. Фактично навіть персональна унія замінилася унією родинною, але обидва брати виступали в зовнішній політиці досить солідарно.

Панування Олександра було найтяжчим часом Литовсько-Руської держави. Млявий інершучий великий князь не міг справитися зі зовнішніми труднощами. Татари збурили найважніші південні фортеці, Черкаси, Канев, Винницю (1493) і заганялись аж у глибину Білорусі. Цар Іван III. у війні 1492—1494.

відібрав собі Вязьму і цілий ряд міст на Сіверщині. Олександер помирився з втратою, і щоб досягти миру, одружився з донькою Івана III., Оленою. Але такі легкі здобутки тільки додали апетиту Москви. Чіпляючись ніби то утисків у вірі, яких мала зазнавати його донька і взагалі православне населення Литви, та оголошуючи всі українські й білоруські землі аж з Галичем і Вільнем за своє дідичне володіння, Іван III. безнастанно шарпав і наїздив пограничні землі. Тамошні намісники, не маючи самі сили оборонитись, і не дістаючи відповідної запомоги від свого зверхника, воліли зраджувати і приймати московське підданство. Утиски православю, якими вони мотивували свій перехід до Росії, були, розуміється, тільки популярним гаслом, яким оправдувалось власні вчинки. В 1500 р. відпали від Ягайлонів давні роди Рюриковичів на Сіверщині, князі Більські, Можайські, Масальські, а з ними разом і їх міста Стародуб, Гомель, Чернігів. Московські кордони підсунулися під брами Києва. Це потягло за собою нову війну. Над р. Ведрошем розбили Москвини невеликий відділ гетьмана Константина Острозьского (1500), а пізніше одержали другу перемогу під Мстиславом. Великий князь Олександер, замість виїхати до війська, подався до Варшави на вибори короля після смерті свого брата, Яна Ольбрахта (1501). Ціллю його було дістати допомогу Польщі, а скрутне становище Литовсько-Руської держави змушувало до певної уступ-

чивости польським вимогам тіснішого зближення. Пйотровські статті, диктовані королеві перед вибором, заповідали, що на будуче Польща і Литва мусуть мати завше одного спільноговолодаря, спільні фінанси і зовнішню політику. Таким чином навіть дідичність Ягайлонів у Литві була поставлена під знак запиту. Правда, Олександер застеріг собі до цих уступок згоду литовсько-руського сейму, а можновладці такої згоди ніколи не дали.

Поки король барився у Польщі та не здобув сливе ніякої допомоги, спіткала Литву дальша катастрофа. Менглі-Гірєй до щенту знищив найвірнішого союзника Олександра в останніх літах — Золоту Орду, залишену ним тепер без підтримки (1502). Знову довелось просити за мир і призвати Московщині її нові здобутки (1503). В таких часах глибокого упадку держави заворушилася давно замовкла князівська опозиція. На чолі її став надвірний маршалок короля Олександра і його фаворит *Михайло Глинський*. Неслушно звязують із його повстанням якісь національні чи релігійні мотиви. Сам Глинський зукраїнщеного татарського роду, перейшов на католицтво під час своїх мандрівок по Німеччині та Італії і апеляція до православних в його устах була ще більш порожнім гаслом, аніж тих князів Можайських та Масальських, що переходили до Москви. Думка створити під московською зверхністю своє власне окреме князівство не мала в широких верствах українського народу

ніякого відголосу. А безпосередньою причиною повстання була ображена амбіція: наступник Олександра, Жигимонт, не любив Глинського, позбавив його маршалківства і князь, якому загрожувала втрата його впливів, рішився виступити зі збросю в руках.

6. Останні Ягайлони.

Пани-рада, після смерти бездітного Олександра, одноголосно визнали великим князем його молодшого брата *Жигімонта I. Старого* (1506—1548). Про бажання Поляків ніхто не питав і їм, щоб урятувати унію, не лишалось нічого більше, як вибрати Жигімонта також королем польським. Рухливий король зумів у перших роках свого правління влити нове життя у державний організм великого князівства. Вже з першої тяжкої проби — війни з Московщиною 1507—1508. вийшов Жигімонт успішно, не дивлячись на рівночасне повстання Глинського внутрі країни. Йому вдалось розірвати союз Менглі-Гірея з новим московським царем *Василем III.* (1505—1533), і хоч чинно Татари не виступили, то все ж забезпечена з півдня Литовсько-Руська держава відбила всі напади Москвинів, а гетьман Константин Острожський, справжній репрезентант православія і української народності, змусів Глинського втікти на Московщину. Згідно з новим миром, Жигімонт зберіг усі свої володіння. Але відносно спокійні часи XV. віку минули для Литовсько-Руської держави безповоротно.

В 1509. р. погромили війська великого князівства на спілку з польськими молдавського господаря Богдана, що нищив Покуття, а після цього звернув Жигімонт пильнішу увагу на оборону татарського півдня. Українські фортеці були ліпше укріплені, дістали кращі гармати та більші залоги. Старостами-командантами цих залог призначалися тільки випробувані вояки, як напр. довголітній староста черкаський та каневський *Остап Дацкович* (1514—1535). Боротьба з Татарами пішла успішніше: особливо значну перемогу відніс над ними Константин Острожський під Вишневцем (1512). Такі невдачі спонукали Менглі-Гирея звязатися з Жигімонтом проти Москви, що в р. 1512. знову розпочала зачіпні дії. Ця спілка була, що правда, сполучена з досить ганебним плаченням річних упоминків ханові, щоб залишив у спокої Україну, але і московський цар незабаром звернувся до тої самої тактики підплачування Татар. У новій війні 1512—1522. судилася Жигімонтові ще одна територіальна втрата: в кінці липня 1514 заволоділи Москвіни після кількоразових безуспішних облог важним Смоленськом. Зате зараз же потім, 8. вересня 1514. розгромив Константин Острожський під Оршею головну царську армію так, що всі гармати і сам головно-командуючий Челядін попали у руки переможців. Ця битва внесла надовго певну рівновагу в литовсько-російське відношення сил. Москвіни не сміли більше ризикувати поле-

вими боями з вишколеними на західноевропейських взірцях литовсько-руськими відділами, а Литва, значно слабша чисельно й матеріально, не мала сили провадити систематичної облоги фортець і укріплених міст, куди ховались Москвичі. Довга війна закінчилася ефектовним нападом Дашикова з дніпровськими козаками та кримською ордою 1521. на Москву і Рязань.*). Вся південна Московщина була зплюндрювана, царське військо розбите над Окою, сама столиця Москва врятувалась тільки окупом. В такій ситуації Литва-Русь не хотіла формально зрікатися Смоленська та інших втрачених земель, хоч і не мала можливості відібрati їх силою. Вихід знайдено в перемиррі, при якім обі сторони задержували свій стан посідання. Це перемирря відтак продовжували знову на певне число літ. Ще раз дійшло до війни між уже старим Жигімонтом та Московщиною у рр. 1534—1536., коли то Литва постановила використати непевне внутрішнє становище сусіда під час малолітства Івана IV. Грозного (1533—1584). Технічна перевага литовсько-руського війська, інженерне уміння робити підкопи і міни, вживання в перший раз на сході Європи ручних гранат — все це запевнило успіх гетьманові Юрію Радзивілу. Відібрано від Московщини назад Гомель, здобуто Почеп та Стародуб. Але Литовсько-

*) Докладніше про початки козацтва та його перші виступи на політичній арені буде говоритися у перших розділах третьої частини цієї праці.

Руська держава виявилась за слаба, щоби силою вирвати Московщині більші землі. Московський кордон тільки незначно відсунено на схід і нове перемиря припинило воєнні акції.

Безнастанині війни мали за наслідок поважні зміни у внутрішній структурі великого князівства. Правляче можновладство — панірада, виявили свою нездатність опанувати скрутну політичну ситуацію. Між тим постійні мобілізації та походи підносили значіння рядиного вояцтва — дрібних земян або бояр, панцирних чи путних. Держава їх особливо потрібувала. Вкупі зі зростом цього свого значіння все тяжче відчувала маса воєнного стану свою залежність від панів та свою неповноправність у порівненні з ними. Саме під боком України знаходились споріднені землі польської Корони, Галичина та Поділля, де маса дрібного шляхетства тої самої православної віри, тих самих звичаїв та укладу життя, користалась уже всіми привілеями шляхетської свободи з її принципом «шляхтич у загороді рівний воєводі»; вона судилася виборними власними суддями і була звільнена від ряду обтяжливих, особливо воєнних, обовязків, які руйнували господарство. Виборні депутати, що їх від 1518 посылала коронна шляхта на головний сойм, запевняли їй широку участь у керуванні державою. Таким чином бажання визволитись від влади своїх панів прибрало серед українського земянства форму стремління до тіснішої унії з Польщею і, нерозлучно звя-

ваного з тим перебрання внутрішніх польських порядків. А крім того Литва-Русь, як велике князівство, лишалось підпорядковане вищій єдності «земель Корони польської». Ягайлони були в першу чергу королями польськими і нижчий ранг великого князя являвся немов би тільки додатком їх титулу. Для маси дрібної шляхти мати володарем короля значило дуже бажане вивищення його над можновладцями, а цього вивищення можна було досягти обеднанням з Польщею. Пани-рада не зуміли покласти цьому край, піднесенням Литви-Русі до степені королівства і «Корона польська» зберегла для українського земянства свою притягаючу силу. До цих всіх обставин долучалась на Україні ще спеціальна необхідність оборони проти Татар. Прикордонні війська оперували кожне на власну руку і тому якраз на польсько-литовськім кордоні творилась діра в охоронній системі. Татари це знали й один з найбільших татарських шляхів — Чорний — ішов саме повздовж цього кордону. Пани-можновладці, як і давніше, обстоювали самостійність Литви-Русі, але цікаво при цім підкреслити, що саме серед них в початках XVI. століття вже переважала польська мова й звичаї, тоді як бажаюча злуки з Кореною рядова шляхта складалась виключно з місцевих, українських мовою й вірою елементів.

Назустріч бажанням українського земянства активізувалась і серед Поляків група, що поставила собі за ціль добитися тіснішого з'єднання

з Литвою. Ця т. зв. «екзекутивна» партія (з 1535) стала на ґрунті Ягайлових ухвал про повну інкорпорацію земель великого князівства до Корони польської. Всі пізніші унії і компроміси трактувались як незаконні. Екзекутивна партія ухвалила на кожнім соймі підносити справу близьчого злиття обох держав, поки воно не стане довершеним фактом. Та спочатку не могли сторонники зближення похвалитись більшими успіхами. Їх заходи сплелись зі загально-польською боротьбою шляхти проти королівської влади. Жигімонт I. на той час вже занадто постарівся і бажав лише спокою за всяку ціну, але його друга жінка, італійська принцеса з Барі, Бона Сфорца, пляново йшла до збільшення королівської влади, збераючи в руках правлячої фамилії земельні маєтки; на Україні належали їй Кобринь, Пінськ, Турів, Мозир, Самбор, Кремянець та Бар. Ця політика схвилювала налякану за свої привілеї шляхту й штовхнула її на союз із магнатами, у яких Бона систематично викуповувала заставлені їм давніше королівщини. В тяжких перших роках XVI. в. часто заставляв король з браку грошей свої особисті, або призначенні на вивінування старост чи воєвод, маєтки ріжним магнатам, а тому що грошей на викуп не було, переходили ці маєтки потрохи взагалі в приватну власність. Великий посаг Бони дозволив їй перевести викуп, не дивлячись на обурення магнатів, що звикли вже трактувати застав, як повну свою влас-

ність. Настрої панів і шляхти вилились у бунті зібраного для походу на Молдавію війська (т.зв. когутяча війна 1537). Короля змусіли публічно визнати, що він порушив права шляхти, і що корона являється власністю шляхетного народу Речі Посполитої. Гострі виступи бунтарів проти династії тільки зміцнили небажання Жигімонта І. допустити близчий звязок Польщі з великим князівством, де авторитет короля був по старій звичці все ще дуже великий.

Ударом для екзекутивної партії було проголошення сина Бони Жигімонта II. Августа окремим великим князем литовсько-русським (1544). Старий король уступив для власного облекшення частину своєї влади синові і Литва-Русь дісталася в останній раз свого окремого володаря (1544—1548). Унія обернулась ще раз із персональної в фамілійну. Для великого князівства став цей короткий час епохою інтенсивної внутрішньої діяльності. Розумні дірадники молодого королевича канцлер і воєвода віленський Ян Глебович та підскарбій Іван Горностай перевели фінансову реформу, люстрацію пограничних замків*) і розпочали знамениту земельну волочну реформу, що однак більше відбилася на Білорусі, ніж на Україні. Становище Литви-Руси не змінилось і після вступлення Жигімонта II. Августа на польський трон 1548. Оженившись коло цього часу з Варварою Радзивілівною, новий король на-

*) Опис стану укріплень, узброєння та залоги.

довго підпав під вплив її брата *Миколи Радзивіла Чорного*, переконаного прихильника окремішності великого князівства. Але в зовнішній політиці зробив *Жигимонт II Август* велику помилку, допустивши Москву завоювати останні татарські держави у своїм запіллі Казань (1552) та Астрахань (1556). Так розвявила собі Московщина остаточно руки на сході і могла звернути цілу свою енергію в один бік, на захід. Союз Литви-Руси з Кримом, окуплений новими річними контрибуціями, лише слабо рівноважив цю втрату. Татари сильно напастивали Московщину (1571 навіть спалили Москву), але всетаки були вони занадто непевний чинник, який раз-у-раз обертався і проти самої України. Литва-Русь в остаточному рахункові була на початках Ливонської війни здана лише сама на себе.

В кінці 1557. вирушили московські війська проти Ливонського Ордену. Останній давно вже уявляв собою організацію в розхитаним лицарським устроєм, не здатним до ніякого опору і з внутрішньою боротьбою поміж католиками і протестантами. Втягу кількох років заволоділи Москвіни майже всіми містами лицарів. Останній великий магістер Готгард Кеттлер оголосив себе світським князем і разом зі своєю землею, Курляндією, визнав над собою зверхність *Жигимонта II Августа*. Оборона Кеттлера була, однак, тільки формальною причиною до вмішання великого князівства у війну. Воно мусіло воювати, бо не могло

допустити, щоб і без того довга московська границя продовжилась після заняття Ливонії ще на кілька сот кілометрів, та крім сходу обхопила Литву-Русь ще й з півночі. Крім того Московщина здобувала з Ливонією вихід до моря, а значить і можливість безпосередньої комунікації з Європою та запізнання з найновішими здобутками воєнної техніки. А воєнно-технічна перевага Литви-Руси була її єдиним шансом супроти значно сильнішої Московщини. В таких обставинах мусів Жигімонт II. Август 1561. зважитись на війну, якій судилося бути останньою в історії окремої держави Литовсько-Руської.

Війна спершу подібна була до попередніх: переважаючи в полі, в одвертих боях, литовсько-руська армія не мала сили провадити систематичної облоги кріостей та окупації терену. Місто, яке раз попадало до Москвинів, звичайно залишалось за ними кріпко. Так у лютім 1563. сам цар Іван Грозний здобув на чолі величезного війська Полоцьк. Але в слідуючім 1564. р. розбив Микола Радзивіл Рудий Москвинів під Чашниками, а православний волинський князь Роман Сантушко одержав близьку перемогу над значно чисельнішою московською армією на берегах ріки Ули. Всесаки більша частина Ливонії аж до перемирря (1570) залишилася у московських руках. Тимчасом величезні воєнні кошти та постійні мобілізації лягали важким тягарем на населення і дискредитували остаточно олігархію

панів-рад. Особливо непопулярна була ця війна на Україні, для інтересів якої була чужа і непотрібна. Вже 1562. збунтувалось скликане у похід земянство в таборі під Вітебськом і виришило не проти ворога, а на Вільно. Ворохобники, під проводом Жмудина Шемета та Волиняка Бокія, домагались всіх привілеїв польської шляхти та тіснішої унії з Кореною. Рівночасно з 1560-их рр. зросла активність екзекутивної партії у Польщі. Рішаючим чинником нарешті була зміна становища династії. Досі Ягайлони дбали за відрубність Литви-Русі, свого дідичного володіння, бо вона завдавала їм кожноразово елекцію в Польщі. Жигімонт II. Август був бездітний і не мав надії на потомство, тому справа забезпечення своїх нащадків для нього ролі не грала. А необхідність боронити Ливонію, та й саму Литву була нагла і для цеї оборони треба було позискати сили досі нейтральної Польщі. Польща ж ставила свою допомогу в залежність від здійснення тіснішої унії. Міста на Україні не мали за своїми старостами та воєводами великого голосу, але й вони бажали прилучення до Корони для полегшення торговлі з Бресляв та Данцигом. До збігу всіх цих обставин долучилася ще й смерть Миколи Радзивила Чорного, впливового лідера панів-ради, завзятого ворога злуки з Польщею (1565). Крім того, що Радзивил Чорний з часів подружжя короля з його сестрою Варварою мав і особистий великий вплив на Жигімента II. Августа, залишилася

литовська правляча олігархія в рішучий момент без авторитетного провідника. Король почав зближатися з екзекутивною партією в Польщі. 1564. р. зрікся він урочисто своїх спадкових прав на Литву, щоби інакшим своїм становищем у великім князівстві не перешкоджати тіснішому зєднанню обох країн.

При допомозі Жигімента II. Августа вдалося і литовсько-руській шляхті на соймі в Більську (1564) перевести другий Литовський Статут, званий «волинським»*). Остаточно принято його тільки на слідуючім соймі у Вільні 1566. На польський взірець запроваджено повітові шляхотські соймики, соймових послів, а також і нове судівництво з виборними функціонарями — суди земські та підкоморські. Цим наносився можновладству рішучий удар. Маса шляхти діставала юридично право мати голос у всіх важких державних справах. Цей перший успіх земян був звязаний із певним національним підйомом, який виявився у поширенні прав української мови. В урядах на Підляшшю, де здавна, поруч сильно сполонізованої місцевої шляхти, жило багато завадувалих польських родів і в публічнім житті панувала польська мова, заведено приписово уживання мови руської (української). Не випадок, що дишучий національно-культурною гордістю вірник —

*) Перший литовський статут, збірник прав, що встановляли привилії можновладців, видано ще за Жигімента I. в 1529 р.

Польща квітне латиною,
Литва квітне русчиною,
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві дурнем будеш —

записаний саме на останніх листках другого
Литовського Статуту.

В довершенні успіхів шляхти вдалось до-
сягти ще скликання спільногоСойму Корони
та Литви на лютий 1569. до Люблина. І тут
вирішили Поляки іти напролом з ідеєю тісні-
шої злуки. Початок нарад ніби не ворожив
епохального кінця. Звичайні жадання екзе-
кутивної партії за створенням одного дер-
жавного тіла були вже певною традицією. Та
коли вони стали занадто настирливими, вирі-
шили литовські пани Радзивіл Рудий, Ян та
Григорій Хоткевичі, зірвати наради, тайно
покинувши місто вночі з 1. на 2. березня.
Однаке, кілька представників українського зе-
мянства, як Гарабурда з Полісся і головно
наймогутніший магнат, воєвода київський, *Василь-Константин Острожський*, лишились і
далі в Люблині. Король наказав продовження
соймових засідань. Тому що більшості литов-
ських панів не було, переговори про тісніше
приєднання цілого великого князівства про-
вадитись не могли, але Поляки знайшли вихід,
перевівши справу в площину переговорів з
поодинокими землями. В першу чергу цікавили
Польщу рідко населені і багаті українські
терени. В суспільних настроях перехід до Ко-
рони був уже досить підготований. У XIV—

XV. віках міг Ягайло скільки хотів оголошувати інкорпорацію — пани і князі не визнавали акту, міцно зорганізована і проваджена маса земян ставала за ними і постанови лишалися мертвовою ліteroю. Тепер шляхта вітала новий устрій і можновладцям лишалося присягнути на ново Жигимонтові II. Августові, згідно з його бажанням, вже як королеві польському. Остаточно паралізувала протест панів-ради розсвареність у власних рядах. Поодинокі можновладці самі зголосувались до присяги, виaproшуючи собі за це багаті уряди, воєводства та каштелянії. Так видано насамперед акт про включення Підляшша до земель Корони; за ним слідував такий самий акт відносно Волині. Ця земля, з її могутніми княжими родами, здавалась головною твердинею можновладства на Україні. Але чотири її найважніші представнанти, князі Острожський, Вишневецький, Четвертинський та герой з над Ули, Роман Санґушко, без більших протестів зложили жадану присягу. Київщина і східне Поділля (Брацлавщина) тісно сполучені з Волинню маєтковими, родинними й торговельними звязками, самі просили не відділяти їх від найважнішої української землі, і це прохання було здійснене. Скрізь скрупульто застерігались права української мови і віри. В найбільшому розмаху поодиноких приєдань вернулися назад литовські пани. Та їхня справа була програна і протести Яна Хоткевича, старости жмудського, лишились пустими скаргами, які

нікого не зворушили. Натомість апетити польської шляхти наситились втіленням українських земель і тому Литвини, які приїхали рятувати зі своєї окремішності, що лише далось, мали несподівано великий успіх. Литва ставала такою самою республікою, як і Польща, і зобовязувалась надалі спільно з нею вибирати короля та провадити зовнішню політику. Сойми і сенат теж мали бути спільні. Але велике князівство зберігало окрім військо, окрім внутрішнього управління і йому обіцяно, що на всі його уряди будуть призначатися виключно Литвини. Дальша історія Литви тратить для України значіння — при обкрайному великому князівстві залишилась лише північна полоса нашої етнічної території, Берестейщина та Полісся. «Литовська доба» в історії України кінчилася зі святочною проклямацією Люблінської унії 1. липня 1569. р.

7. Побут і культура за Литовської доби.

Залишається ще згадати, як жив у XIV—XVI. століттях український народ і як розвивались його звичаї, культура та суспільний устрій з тої спадщини, що полишила давня князівська доба.

Селяни, як і за давніших часів, вважалися особисто вільними. Їхнє землеволодіння спиралось у головнім на праві займанщини. Вільних теренів було багато і хто перший обробив собі смугу поля, вважався її правним власником. В засаді вся земля була власністю великого князя «господаря», як його звали тогочасні акти, і займанщик мусів платити зі свого володіння податок, але мав право його продати, поділити між нащадками або й покинути, коли воно йому не подобалось. Не всі селяни були на такім становищі вільних землевласників, але й займанщина зберігала характер певної умовності. Як уже було згадано, головною ціллю Литовсько-Руської держави було напруження всіх воєнних сил країни і селянство брало у цім участь безплатними роботами та данинами, утримуючи воєнно-зобовязану клясу. Йому належалися за це

з боку земян захист і оборона від всяких зовнішніх ворогів та підтримка на випадок стихійних нещасть. Так, напр. мусів земянин позичити селянинові зерна, якщо тому трапився неврожай. Звязок між селянином і воєнною клясою був, отже, обосторонній. З огляду на суворість, з якою, особливо в часах розцвіту Литовсько-Руської держави, притягало правительство весь шляхотний стан до військової служби, положення селянства було ще за часів Витовта під неодним оглядом краще, ніж воєнно-зобовязаних, особливо нижчих бояр. Ці останні не мали права, поки не знайшли собі заступника, покинути свій маєток, з якого несли військову службу, вони не мали права залишити його жінці або доньці, якщо ті не зобовязувались виставляти те саме число узброєних. Між селянами і якими-небудь боярами путними чи панцирними особливо спочатку не так легко провести ріжницю. Навіть коли селянин сидів, як покликаний земянином осадник на його землі, то це не збільшувало залежності в силу права свободного переходу та однакової підлегlosti того і другого велиkokняжому урядовцеві-магнатові. Тільки під кінець епохи відокремилася шляхетська верства різко від народніх низів та станула межи ними і державою. В реформах 1564—1566. рр., коли засновано виборні суди, то шляхетських селян вийнято з під юрисдикції держави та віддано їх власникам. Рівночасно заборонено селянам самовільно покидати свого зверхника та обер-

нено їх таким чином у клясу безправних кріпаків.

Цьому погіршенню селянського становища сприяла вже згадувана волочна реформа Жигімента II. Августа. В наслідок вільного права займанщини для селян і воєнного стану та пізніших переділів, продажів і т. д. витворилася з бігом часу, особливо на густіше населених теренах Білорусі, Полісся й Підляшшя через полосиця і плутаниця маєтків, з яких платили податки, і тих, з яких несли військову службу. Жигімонт II. Август наказав перемірити всю землю і поділити її на однакові частини, «волоки» (= 33 морги, $21\frac{1}{2}$ десятини), що стали податковою одиницею. Селянам і шляхті прирізано по певному числу волок, але тепер вже умови володіння були цілком інакші. В той час, як шляхтичам давали наділи у повну власність, для селян призначалось тільки право землекористання. Волока не ставала власністю селянської родини, а за користання нею мусів селянин платити чинш та відбувати роботи. Окремий чинш мусів він платити за користання лісом, або ловлення риби, тоді як давніше це було природне його право. Дорослим синам відмірювались на таких же умовах порожні волоки в зовсім інших місцях. Розуміється волока, що мала звичайно вигляд суцільного прямокутника, уможливлювала значно краще ведення господарства, але цеї раціоналізації досягалося коштом значного погіршення становища селян. Властиво користала з цілої ре-

форми шляхта, що саме в цей час здобувала собі і політичні привілеї (1564—1569).

Центральної України, та навіть Волині, волочна реформа не встигла досягти. Тут ще населення було занадто рідке і черезполосиця не набрала таких розмірів, як у корінних областях великого князівства. А постійні татарські напади, що пустошили країну, робили правильну шляхетську господарку немислимою. Не було ніякої можливості прикріпити селянина до якогось певного місця осідку, як до волоки на півночі. Але і без вмішання центрального уряду, шляхом природнього розвитку, зайшла в віках XIV—XVI. у побуті українського селянства значна зміна. Податковою одиницею на Україні в початках Литовсько-Руської держави було дворище. Так називалась сукупність кількох хат та до кілька десяти людей, що стояли між собою у економічнім звязку. У зносинах з державою заступав ціле дворище один чоловік — його голова. Деякі дослідники бачили у дворищі щось неначе велику нерозділену російську родину, порівнювали його і з югословянською задругою, але цього не можна приняти без застережень. В тій формі, як стрічається дворище на Україні, видно, що серед всіх приналежних до нього ґрунтів, кожен поодинокий член дворища відріжняв свою окрему власність; лише йому було не вигідно відділятися з нею на своє окреме господарювання. Але саме у цей бік індивідуалізації хазяйства і пішов розвиток українського землеволодіння.

Поодинокі родини де-далі все частіше відділялись, щоб господарювати окремо. Податковою одиницею став уже в XVI. столітті «дим», себто хата з однією родиною та хиба ще слугами й наймитами без власної землі.

Податки та безоплатні роботи для селянства були, як і в цілій Європі в Середніх віках дуже ріжноманітні. Платилося переважно натурою — зерном, медом, шкірами, гончарськими виробами, худобою, птицею. В великий частині мала така данина вигляд дарунків великокняжому урядовцеві або панові на Різдво, Великдень чи яке інше свято. Щож до безоплатних робіт, то волочна реформа встановлювала панщину 2 дні на тиждень, але до неї, і в тих місцевостях, куди вона не сягала, робочі повинності селян були значно менші. Роботи теж були дуже ріжноманітні, не тільки полеві, звязані з оранням, сіянням чи жнивами. Часто мали селяни обовязок постачати на панський двір дрова, служити наганячами під час полювання, або давати рибу. Це останнє практикувалось головно по монастирських володіннях, бо наслідком великого числа пісних днів запотребовання на рибу було велике. Села на великих шляхах мусіли постачати коней чи вози господарським післанцям або урядовцям.

На окрему згадку заслуговує юридична практика на селі. В повній свіжості виступають тут правні поняття з княжої доби. Цікавою устроююється при цьому громадський суд, т.зв. «копа». Народній звичай і далі трактував зло-

чин як шкоду і залишав пошкодованому самому щукати собі права. Завданням громади було лише допомогти йому в цім. Оскаржуваць (або й оскаржений, коли хотів виправдатись) скликав на означене місце громаду «копу» і викладав їй свою скаргу. Копа оббрала зпоміж себе суддів, які допомагали пошкодованому вести слідство та в разі потреби підтримували його й силою. Однаке могла копа виступити і проти претензій на відшкодування, наколи ті здавалися їй занадто високими. Судові переговори завше велися тільки усно. Спочатку все населення підлягало копному судові, але в середині XVI. в. добилася шляхта для себе звільнення від цієї форми народного правосуддя і відтоді починається повільний занепад копного суду. Але всеж дотримався він ще до кінця XVIII. століття, існуючи побіч державних судових установ, лише від його присуду можна було відкликатись до цих останніх.

Міста цеї епохи значно уступали величиною, заможністю та інтенсивністю життя князівській добі. Тут впливало більше всього ця незалежна від України обставина, що її землі з часів занепаду Візантії та ослаблення торговельного руху по шляху «з варяг у греки» опинились взагалі на окраїні культурного світу. Ще в XIV—XV. століттю існували досить оживлені зносини з італійськими, головно генуезькими, факторіями в Криму та на берегах Чорного моря (Монкастро на місці теперішнього Актерману). Але кримська орда та Туреччина в

останній чверті XV. віку до решти зліквідували італійські колонії. Щож до торговлі з німецькими містами Балтійського побережжя, то їй судилося набрати більших розмірів аж у польсько-козацькій добі. В часах литовських в Європі ще не було такого попиту на збіжжя та мясо, головні предмети українського експорту. Тому й міста були невеликі й нечисленні, а головним заняттям міщан залишалось хліборобство.

У внутрішній організації міст зайшла в цій добі зміна завдяки витисненню давнього вічевого устрою німецьким, найбільше Магдебургським правом. Перші надання Магдебургського права належать ще до останніх часів Галицько-Волинського князівства (Володимир коло 1324., Сянік 1339.). За князів із Гедимінового роду поширилось воно далі на схід. Десь коло 1374. дістав його Камянець Подільський від Коріятовичів, мабуть, біля 1450. отримав його і Київ. Міста Магдебургського права мали на чолі війта вибраного міщенами або призначеного королем. Поруч із ним стояли бурмистри від поодиноких дільниць міста, виборні райці (радники) та колегія лавників, що відала судовими справами серед міщен. Збірником прав, якими мало користатись місто, вважалось «Саксонське дзеркало» (*Sachsenspiegel*), коротко зване Саксоном, що було приняте в Німеччині. Розуміється, не могли міста, досі звязані з окolичними територіями, відразу змінити весь свій життєвий уклад. Спеціально

в юридичному побуті українські звичаї далі жили під зовнішньою назвою Магдебургського права. «Саксонського дзеркала» навіть взагалі не було в більшості українських міст. Драконські кари за ріжні провини, що воно постановляло, в дійсності не примінювались. Кат був по українських містах рідкістю, а вязницею часто служила обмазана глиною шопа. І коли в присудах своїх міський суд формально покликався на параграфи Саксону, то в дійсності керувався своїми народніми звичаями. Тільки в містах Галичини та Карпатської України було інакше: там існував дуже сильний чужий напливовий елемент, в першу чергу німецький. У Львові в XV. віці всі війти були Німці. Тут і Магдебургське право оберталося у привілей для зайдлої меншості. Королівські грамоти звичайно постановляли, що війтом або бурмистром може бути лише католик, а цим, очевидно, виключалось місцеве українське населення від усякої участі в керуванні містом. Так само не приймали православних ремісників у цехи, в які, по німецьким зразкам, було зорганізоване міське виробництво. Правда, тут можна було совісною працею та доброю продукцією успішно конкурувати з чужинцями і, справді, нераз траплялося, що православні ремісники таки вимушували приняття їх у міський цех, як напр. львівські шевці (1652).

Магдебургське право фактично вилучувало місто з держави і робило його окремою незалежною республікою. Ягайлони, досить щедро

роздаючи міські привілеї, хотіли мати в міщанах опертя проти можновладців. Але правляча панська верхівка виявилась занадто міцною. Назагал невелике і небагате населення міст не завше мало силу здійснити всі постанови привілею в житті. Магнат, староста або воєвода, що розпоряджав збройною силою і сидів в укріпленим замку над містом, продовжував втручатися у міщанські справи. Тому звичайно тільки більші міста, як Київ або Луцьк, могли як слід постояти за свої права. В багатьох містах мусіли міщани виконувати, подібно як і селяни, безоплатні роботи, найчастіше по удержанню в добром стані замку та міських укріплень, хоч і зберігали особисту свободу. Пани незабаром почали за королівським прикладом роздавати по своїх володіннях Магдебургське право з ціллю піднести ремесло та торговлю і самим мати більший дохід. В таких містах залежність населення від можновладця була ще значніша: пан зберігав за собою право призначати війта і очевидно міг по своїй вподобі змінити або й скасувати сам привілей. Найгірше було те, що пани протегували більш від них залежний та їм покірніший жидівський елемент. З цих часів починається щораз більше розмноження жидів по українських містах. Спонуканий скаргами міщан король Олександр вигнав був жидів поза межі держави, але через кілька років цей закон знову відкликали.

Не дивлячись на таке незавидне становище міщенства, саме тут по містах починають тво-

ритися завязки для живішого культурного і умового руху. У Львові вже в XV. столітті існує міщанське братство, яке правдоподібно, вступивши в спілку з німецьким гірником у Krakovі, Швайпольтом Фюлем (†біля 1525), інспірувало вихід у світ перших українських друкованих книжок, перших друків кириличним письмом взагалі («Октоїх», «Часослов», «Тріодь» в рр. 1490—1491). Пізніше в XVI. віці не шкодували львівські братчики дарунків волами королеві Боні, щоби добитися відновлення православної епархії у Львові. Маю відомий культурний рух в середині XV. століття в Києві при дворі князів Олелька та Семена. Тут існував якийсь глибший інтерес до духових течій, звязаних із чеським гуситством. Взагалі в XIV—XVI. віках оживляється на Україні зацікавлення релігійними проблемами, яке свідчить про те, що християнство, в попередній добі, приняте тільки вищими верствами суспільності, почало просякати і в ширші народні маси.

Згубну ролю відіграли у розвитку українського культурного життя татарські напади від кінця XV. століття. Ще й зараз приписують Батиєвій навалі з рр. 1240—1241. багато з того, що властиво належить віднести на карб рікрічним нападам кримських Татар. Монголи, розуміється, зруйнували не мало, але їхній похід продовжувався коло року і після того на довший час під зверхністю Золотої Орди встановились порівнююче упорядковані від-

носини. Зокрема відомо, що до церкви та її
єпархів, головних носіїв культури, відносились
Монголи дуже толерантно. В часах обеднання
в Литвою мусіло бути українське духове життя
на високім рівні, інакше не могло б воно так
швидко і основно засимілювати племінно будь-
що будь досить чужі литовські елементи. В
кінці XIV. і на початку XV. століття находи-
лась Україна на вищім культурнім щаблі, ніж
Польща. Ягайло до смерти не навчився як слід
по польськи, а за його королювання панувала
на краківськім Вавелю руська (українська) мова.
Українських майстрів виписували, щоб будува-
ти або прикрашати костели в Польщі і такі па-
мятки мистецства до сьогодні збереглись у Кра-
кові, Сандомирі та Любліні. Аж доперва систе-
матичні напади кримських Татар, що обернули
весь край майже до Припяті в пустиню, при-
несли зі собою культурний занепад. Татарам
було байдуже про церкви і духовенство; вони
не лишали, як Батий, людей по місцях, зо-
бовязуючи їх коритися своїй зверхності, а
відводили на невільничі ринки. З кінцем XV.
віку справа стояла так, що всі сили народу
мусіли спрямуватись на боротьбу зі степовими
хижаками. На розбудову культурного життя,
широких міст та величних будов не лишалося
ніякої можливості. Стан постійної війни впли-
вав деморалізуюче і на звичаї та мораль насе-
лення. А саме в цей час ліпше захищена Польща
з близчим контактом до Європи почала робити
швидкі поступи у всіх ділянках культури.

Особливе значіння мав тут приїзд вихованки італійського ренесансу дружини Жигімента I. — Бони Сфорца (1518). Новий блеск королівського двору, світські звичаї та маніри шляхетського товариства, розцвіт польської літератури — все це так притягаюче впливало на вищі верстви українського суспільства, що явилося одним із важливих чинників при переведенні Люблінської унії 1569. р.

Українське духовенство, верства покликана до того, щоб підтримати умове життя, було до цього в XVI. століттю зовсім непридатне. Великому князю Казимиrowi вдалося 1457. остаточно відновити православну митрополію в Києві з номінальною залежністю від царгородського патріярха*). Як і в західній Європі, так і на Україні, вище духовенство виходило в рядів панства або шляхти. Але право роздавання епископій було в руках великого князя і він наділяв ними кого хотів. В наслідок того на провідні становища попадали люди зовсім чужі церковному життю. Вищу гідність у церкві можна було просто купити у великого князя, який часто потребував грошей. Крім того можновладцям і дрібнішим князям прислугувало ще право патронату. Коли пан закладав монастир, або будував на

*) Спроби відновити київську митрополію робили вже Ольгерд (митрополит Роман 1357—1362), Витовт (Григорій Цимблак 1416—1419) та Свидригайло (Герасим 1433—1434), але їм це вдавалося лише на короткий час.

свій кошт церкву, то залишав за собою право настановляти або затверджувати ігумена чи священника. Це патрональне право переходило і до нащадків. Воно теж сприяло тому, що в духовенство проходили зацікавлені лише у власній наживі елементи. Більшість єпископів поводилася на своїх епархіях, як звичайні земяни — мали жінок, вели безконечні процеси зі сусідами та самі ставали на чолі збройних наїздів. Часом приймали такі наїзди розміри цілих межиусобиць, як напр. боротьба владики луцького Йони Борзобагатого з єпископом холмським Теодосієм Лазовським за опорожнену володимирську епархію (1565). Нераз попадали єпископії в руки людей, що взагалі не приймали духовного посвячення, навіть католиків. Правда, і в католицькій церкві відносини були в цей час не кращі: в ній теж панували розгардіяш та деморалізація, а значніше литовське і польське панство по більшості належало до модних тоді ріжних протестантських сект (антитринітаріїв, кальвіністів, лютеран).

Про шляхту і магнатів говорилося вже досить. ПристрасТЬ до процесування і до власноручних розправ зі сусідами була на українських землях Литовсько-Руської держави поширена не менше, ніж у сумежній Галичині і взагалі в Польщі. В деяких родах, як у волинських Монтовтів або київських Немиричів, несамовита задирливість була немов спадковою з покоління в покоління. Та що безумовно врахував у довгих реєстрах вибриків, злочинів і

насильств таких свавільців, це незтримна дика життєва енергія, яка шукала собі виходу в напруженій діяльності, у безнастаних чварах і зачіпках. Тим більша заслуга тих із них, що присвятили свою колосальну вітальну силу та непогамований темперамент не сусідським колотнечам, а рицарському заняттю оборони перед Татарами. Із них, із цих Дашковичів, Вишневецьких, Ружинських виходили перші провідники нової суспільної верстви — козацтва і їм завдячує козаччина перші початки своєї військової організації.

Є якийсь історичний фатум у тім, що старий створений віками режим падає не в менті свого найбільшого гниття, а тоді, коли в нім починають рухатися свіжі енергійні сили. Так, немовби застарілий організм не витримував більшого динамізму у власнім нутрі. Велика Французька Революція впала на королівство Бурbonів саме після успішної війни з Англією (1779—1783), коли Франція допомогла визволитись Сполученим Штатам, і після енергійних фінансових реформ вірного абсолютизму міністра Кальонна. Царська Росія завалилась саме тоді, коли реформа Столипіна почала творити в імперії міцний, відданий царській владі, кляс багатого селянства, а армія, навчена японською війною переводити в собі далекосяглі уліпшення. Панська олігархія

Литви-Руси впала не в часах своєї найбільшої безрадності і корупції за панування Олександра, а після реформ Глебовича та Горностая та після перемог Радзивила й Санґушка. На той час вияснилось уже, що й татарський наїзд заломався і під проводом своїх магнатських родів український народ розпочав наново колонізацію безлюдних степів. Засновання фортеці Біла Церква та осадження сильної залоги у Брацлаві (коло 1550) символізували перші етапи цього нового натиску на півден. Та це все не зміняє факту, що панська олігархія на Литві-Руси впала в наслідок внутрішнього розстрою і тому, що не зуміла договоритися зі зміцнілою шляхтою, яка до другого Литовського Статута находилась немов на становищі воєнно-обовязаних кріпаків. Однаке поки дійшло до розстрою і падіння вища аристократія, чи то удільні князі, чи то пани-можновладці на протязі яких пари сот літ виявили багато енергії та зорганізованості. Довгі часи уміли вони мобілізувати і провадити всі сили народу в почоті великих князів, а то й на власну руку. І коли польські історики закидають панам-раді згноблення дрібної воєнно-служилої кляси, то не можна забувати, що рівночасно положення селян було значно краще, ніж пізніше зі зміцненням шляхти. Обезправнення і закріпачення селянства йшло рука в руку зі зростом значіння земян і другий Литовський Статут (1566), коли селян вийнято з юридичної залежності від державних урядників, а віддано

присудові їх шляхтичів, становить у цім відношенню дуже марканту грань.

Головна хиба панів-ради була загально-українська хиба, неспроможність витворити належну теоретично-політичну концепцію. Повна відмова від звязку з Польщею була з огляду на зовнішню ситуацію великого князівства неможливою. Дамоклевим мечем над цілим існуванням Литви-Руси висіли польські інкорпораційні заходи. Оборонитись від них можна було піднесенням великого-князівства до степени королівства, бо по середньовічних поняттях «корона в корону втілена бути не могла», а власна шляхта шукала б у свого, а не чужого короля опертя проти власних панів. Весь час від Кревської унії носилася ця ідея в повітрі і ніколи не змогли її перевести в життя. Не бажаючи тіснішого обєднання з Польщею панірада довго зручно використовували ситуацію й унеможливлювали його фактично, але ні разу не зуміли вони запевнити за собою наслідки своїх успіхів правно сформульованим поступом, виставленням рівнорядної «Короні королівства польського» політичної ідеї. На це забракло панам-раді відповідного умово-теоретичного напруження, може і розуміння ваги справи і ця хиба помстилась, як лише раз зовнішня ситуація склалася для Литви-Руси несприятливо.

Нема підстав особливо ґльорифіковати Люблинську унію. Але її при осудженні не можна забувати, що величезна більшість політично-

активного населення України чинно сприяла їй, а принайменше радо її приняла. Українська шляхта бажала собі цієї унії і зуміла її досягти. І коли вона в далішім тягу історії виявилась політичним промахом та потягла за собою безконечний ряд важких і кривавих конфліктів, то вина за це спадає в першій мірі на самих Українців.

Важніша література:

(Дальші вказівки знайде читач у тут наведених книгах)

Adamus J., Państwo litewskie w latach 1386—1392.

Вільно 1932.

Антонович В. Б., Монографии по истории западной и юго-западной России, т. I. Київ 1885.

Барбашев А. И., Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы. Петербург 1885.

Барбашев А. И., Витовт, последния двадцать лет княжения. Петербург 1891.

Барвінський Б., Жигимонт Кейстутович. Жовква 1905.

Бершадский С. А., Литовский Статут и польские конституции. Петербург 1893.

Brückner A., Starożytna Litwa, ludy i bogi. Варшава 1904.

Владимирский-Буданов М. Ф., Население юго-западной России от половины XIII века до Люблинской унии. Архив Юго-Западной России VII, т. 1-2. Київ.

Halecki O., Dzieje Unii Jagiellońskiej, 2 т. Kraków 1919—1920.

Halecki O., Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe. W. Ks. Litewskiego. Kraków 1916.

Halecki O., Unia lubelska. Kraków 1916.

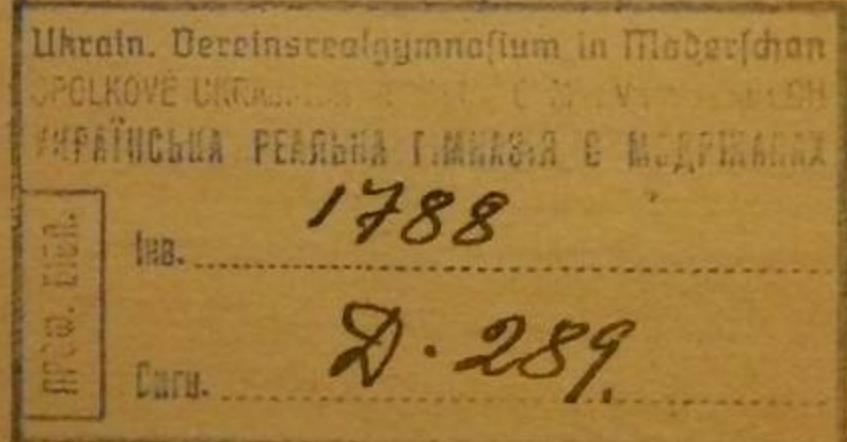
Halecki O., Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony. Kraków 1915.

Halecki O., Ostatnie lata Świdrygiełły. Kraków 1915. Historja Polityczna Polski wyd. Polska Akademia Umiejętności, 2 т. Kraków 1920—1922.

Грушевський М. С., Історія України-Руси, т. IV—VI. Київ-Львів 1905—1907.

- Dembińska A.*, Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich. Warszawa 1935.
- Довнар-Запольский М. В.*, Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Київ 1901.
- Довнар-Запольский М. В.*, Литовские упоминки татарским ордам. Симферополь 1898.
- Kolankowski L.*, Dzieje W. Ks. Litewskiego za Jagiellonów, t. I. Warszawa 1930.
- Kolankowski L.*, Obrona Rusi za Jagiellonów. L'viv 1916.
- Kolankowski L.*, Zygmunt-August w. ks. Litwy do r. 1548. L'viv 1913.
- Kolankowski L.*, Sylweta Jagiellonów. Warszawa 1934.
- Kolankowski L.*, Jagiellonowie i Unia. L'viv 1936.
- Koneczny F.*, Sprawy z Mengli-Girajem. Wilno 1927.
- Kutrzeba R.*, Historja Ustroju Polski w zarysie, t. II. Litwa, 2 вид. L'viv-Warszawa 1921.
- Лаппо И. И.*, Западная Россия и ее соединение с Польшей. Прага 1924.
- Lewicki A.*, Powstanie Świdrygieły. Kraków 1892.
- Łowmiański H.*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, 2 t. Wilno 1931—1932.
- Любавский М. К.*, Очерк истории литовско-русского государства, 2 вид. Москва 1915.
- Любавский М. К.*, Областное деление и местное самоуправление литовско-русского государства. Москва 1892.
- Любавский М. К.*, Литовско-русский сейм. Москва 1901.
- Максименко Н. А.*, Сеймы Литовско-Русского государства. Харків 1902.
- Малиновский И. А.*, Рада Великого Княжества Литовского, 2 т. Томськ 1904—1912.
- Natanson-Leski J.*, Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej, t. I. Warszawa 1922.
- Papée F.*, Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. Kraków 1903.
- Papée F.*, Jan Olbracht. Kraków 1936.
- Paszkiewicz H.*, Jagiellonowie a Moskwa, t. I. Warszawa 1933.

- Пичета В. И., Аграрная реформа Сигизмунда-Августа,
2 т. Москва 1917.*
- Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa 1914.*
- Prochaska A., Król Władysław Jagiełło, 2 t. Kraków
1908.*
- Prochaska A., Dzieje Witolda. Wilno 1914.*
- Prochaska A., Charakterystyka Kazimierza Jagielloń-
czyka. Lwów 1904.*
- Pfitzner J., Grossfürst Witold von Litauen als Staats-
mann. Brno 1930.*
- Рудницький С., Руські землі при кінці XV віку. Львів
1899.*
- Smolka S., Kiejstut i Jagiello. Kraków 1888.*
- Totoraitis J., Die Litauer unter dem König Mindowe.
Freiburg 1905.*
- Филевич И. П., Борьба Польши и Литвы-Руси за га-
лицко-волынское наследие. Петербург 1890.*
- Finkel L., Polityka ostatnich Jagellonów. Kraków 1909.*
- Zivier E., Neuere Geschichte Polens, I. Die zwei letzten
Jagellonen. Gotha 1915.*
- Jabłonowski A., Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku.
„Pisma” t. IV. Warszawa 1911.*
- Jakubowski J., Studja nad stosunkami narodowości-
wemi na Litwie. Warszawa 1912.*
- Jakubowski J., Dzieje Litwy w zarysie. Warszawa 1921.*

Адреса видавництва:

Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná 13
Protektorat Böhmen und Mähren

ЗМІСТ :

1. Віки XIV.—XVI. в
українській націо-
нальній свідомості 3
2. Початки Литовсько-
Руської держави 7
3. Часи могутності.
Ольгерд та Витовт 19
4. Межиусобицята оста-
точне оформлення
унії з Польщею 32
5. Занепад Литовсько-
Руської держави 39
6. Останні Ягайлони 47
7. Побут і культура за
Литовської доби 61
8. Важніша література 78